

ॐ श्रीब्रह्मवेदाय नमः ।

गोपथब्राह्मणोच्चरभागे

१ प्रपाठकः ।

—००५००—

अथ यद् ब्रह्मसदनात्तुशं निरस्यति शीधयत्वैवैमं तदयोग-
विशतीदमहर्षांगवसोः सदने सीदामीत्यर्थांगसुर्वृ वै देवानां ब्रह्मा
पराण्वसुरसुराणां तमेवैतत् पूर्वं सादयत्यरिष्टं यज्ञन्त्युतादि-
त्यथोपविश्य जपति वृहस्पतिर्ब्रह्मेति वृहस्पतिर्वा चाङ्गिरसो
देवानां ब्रह्मा तस्मिन्नेवैतदुच्चामिक्षति प्रणीतासु प्रष्ठीयमाना-
सु वाचं यच्छत्या हविष्कृत उच्चादनादेतद्वै यज्ञया इतरं तदेवद-
शून्यं करोतीष्टे च स्तिष्ठत्यानुयाजानां प्रसवादित्येतद्वै यज्ञस्य
द्वितीयं द्वारन्तदेवैतदशून्यं करोति यत् परिधयः परिधीयन्ते
यज्ञसा गोपीथाय परिधीन् परिधत्ते यज्ञसर सामस्याय
परिधीन् संमार्ष्टि पुनात्येवैनं त्रिमध्यमं चय इमे प्राणाः पूर्वा-
नेवाभिजयति त्रिर्द्विष्णार्षं चयो वै लोका लोकानेवाभिजयति
त्रिरूपरार्षं चयो वै देवलोकानेवाभिजयति त्रिरूपं
वा जयति त्रयो वै देवयानाः पन्थानस्तनिवाभिजयति ते वै
इदश भवन्ति इदश हृ वै मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव तेऽन
ग्रीष्मात्यथो संवत्सरमेवात्मा उपदधाति सर्वस्य लोकस्य
समष्टैः ॥१॥

प्रजापतिवै रुद्रं यज्ञान्विरमजत् सोऽकामयत मेऽयमस्मा-
आकूतिः समृद्धिर्यो मा यज्ञान्विरमाचौदिति । स यज्ञमन्या-
यम्याविध्य तदाविष्टं निरक्षन्तत् तत् प्राशितमभवत्तदुदयक्षत्-
ज्ञगाय पर्यहरंस्तत्पूतीक्षेत । तसा चचुः परापतत्तस्मादाहु-
रम्भो वै भगद्वयपिहतं नेक्षेद्यमिक्षति तत् सविते पर्यहरंस्तत्
प्रत्यग्टङ्गात् तस्य पाणो प्रतिक्षेद तस्मै हिरण्यमयौ प्रत्यदधुस्त-
स्माद्विरण्यपाणिरिति स्तुतस्तत्पूष्णे पर्यहरंस्तत् प्राशान्तस्य दक्षाः
परोप्यन्त तस्मादाहुरदक्षकः पूषा पिष्टभाजन इति तदिधा-
याङ्गिरसाय पर्यहरंस्तत् प्राशान्तस्य शिरो व्यपतत् तं यज्ञ एवा-
कल्पयत् स एष इधाः समिधो ह पुरातनस्तद्वर्षय आङ्गिरसाय
पर्यहरंस्तत्प्राशान्तसाङ्गा पर्वाणि व्यश्वंसन्त तं यज्ञ एवाकल्पयत्त-
देतद्वर्षिः प्रस्तरो ह पुरातनस्तद्वर्षय आङ्गिरसाय पर्यहरत्
सोऽविभेत्वुहस्यतिरित्थं वा मातिंमाक्षघसीति स एतं मन्त्रमपश्यत्
सूर्यस्य ला चचुषा प्रतीक्ष द्वयब्रूवौव्र हि सूर्यस्य चचुः किञ्चन
हिनस्ति सोऽविभेत्प्रतिगृह्णत्माहिंसिथतीति देवस्याला सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूरणो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा प्रतिगृह्णामी-
त्यब्रवीत्सविटप्रसूत एवैनं तद्वैवताभिः प्रत्यग्टङ्गात्तदूर्घ्य लणनि
प्रग्रदण्डं खण्डिले निदधाति पृथिव्याख्वा नामौ सादयामीति
पृथिवी वान्तानां शमयित्री तयैवैतच्छमयाच्चकार सोऽविभे-
त्प्राशन्तं माहिंसिथतीत्यग्नेष्टास्येन प्राशामीत्यब्रवीव्रह्मग्ने रास्यं
किञ्चन हिनस्ति सोऽविभेत्प्रशितं माहिंसिथतीतीन्द्रस्य ला
जठरे सादयामीत्यब्रवीव्रहीन्द्रस्य जठरं किञ्चन हिनस्तीति ॥२॥

अथो आहुर्ब्राह्मणस्त्रोदर इत्याक्षाऽस्याक्षनाऽऽक्षानं मे माहिं-
सीः स्वाहेत्यन्नं वै सर्वेषां भूतानामाक्षा तेनैवैतच्छमयाच्छकार प्राशिच
मनुमन्त्ययते । योग्निर्दृमणा नाम ब्राह्मणेषु प्रविष्टः तस्मिन् म-
एतत् सुहुतमस्तु प्राशितं तत्का माहिंसौत् परमे व्योमन्त्रिति
तत्क्षेण ब्रह्मणा प्राश्नात्तत एनं नाहिनत्स्माद्यो ब्रह्मिष्टः स्यात्तं
ब्रह्मणं कुर्वीत हुहस्यतिवै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद्ब्रह्मणा
यज्ञं दक्षिणत उद्यच्छतेऽप एव वा एतमात् प्राणः क्रामन्ति
य आविष्टं प्राश्नात्यद्विर्मार्जयिला प्राणान् संस्थृते वाङ्म-
आस्यं नित्यमृतं वै प्राणा अमृतमापः प्राणानेव यथास्थान-
सुपाह्वयते तदु हैक आहुरिन्द्राय पर्यहरन्त्रिति ते देवा अब्रुवन्त्रिम्दो
वै देवानामीजिष्ठो बलिष्ठस्तस्मा एतत्परिहरन्तौति तत्स्मै पर्यहर-
स्तस्तद्ब्रह्मणा^(१) शमयाच्छकार तस्मादाहुरिन्द्रो ब्रह्मेति यवमातं
भवति यवमातं वै विषसा न हिनस्ति यदधस्तादभिघारयति
तस्मादधस्तात् प्रक्षरणं प्रजा अरुनं हिनस्ति यदुपरिष्टादभि-
घारयति तस्मादुपरिष्टात् प्रक्षरणं प्रजा अरुनं हिनस्ति यदु-
भयतोऽभिघारयत्युभयतोऽभिघारि पूजा अरुष्टातुं स्यादच्छ-
मयाभिहरेदनभिर्विष्टं यज्ञस्याभिविष्टित् ॥ ३ ॥

अब्रेण परिहरति तीर्थैनैव परिहरति वै वा एतद्ब्रह्मिष्टयते
यत् प्राशित्रं परिहरति यदाह ब्रह्मन् प्रस्यास्थानौति हुह-
स्यतिवै सर्वं ब्रह्म सर्वेण ह वा एतद्ब्रह्मणा यज्ञं दक्षिणतः
सन्दधात्यथोऽत्र वा एतर्हि यज्ञः चितो यत्र ब्रह्मा तत्रैव यज्ञः चित-
स्तत एवैनमालभते यज्ञस्तेन प्रमीयेदेपनस्यादच्छीषणा शीष्टिमा-

(१) तत्तु स ब्रह्मणेति क ।

स्वाद्यत्तु श्लोमासौदासमक्षो यज्ञः सग्रात् प्रतिष्ठेत्येव ब्रूयाङ्गाचि वै
यज्ञः श्रितीयन्नं अद्भा तत्रैव यज्ञः श्रितस्तत एवैनं सम्प्रयच्छत्याग्नीभ्र-
आदधात्यग्निमुखानेवत्तून् प्रौणात्यथोत्तरासामाहृतीनां प्रतिष्ठि-
त्या इथो समिष्टेत्यैव जुहोति परिधीक्षमार्द्धं पुनात्यैवैनां सकृत्
सकृत् सम्मार्द्धं पराडेव स्थितर्हि यज्ञश्चतुः सम्प्रदतेऽथो चतुष्पादः
पश्चवः पशूनामासै देव सवितरेतत्ते प्राहित्याह प्रसूत्यै वृहस्तिः
ग्रह्णेत्याह स हि ग्रह्णिष्ठः स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं पाहि स मा-
म्याहि स मां पाहि स मां कर्मण्यं पाहीत्याह यज्ञाय च यज-
मानाश च पशूनामासै ॥ ४ ॥

न वै पौर्णमास्यां नामावास्यायां दक्षिणा दीयन्ते य एष-
ओदनः पच्यते दक्षिणैषा दीयते यज्ञस्यार्था इष्टी वा एतेन यद्य-
जतेऽथो वा एतेन पूर्तीय एष ओदनः पच्यत एष हवा इष्टापूर्तीय
एतं पच्यति ॥ ५ ॥

द्वया वै देवा यजमानस्य गृहमागच्छलिसोमपा अत्येऽसोमपा-
प्रम्ये हुतादोऽन्ये अहुतादोन्य एते वै देवा अहुतादो यह ब्राह्मणा-
एतहेषत्य ऋषयः पुरानोजान एते ह वा एतस्य प्रजायाः पशूना-
मीशते ते उस्याप्रीता इष्मूर्जमादायापक्रामन्ति यदन्वाहार्यमन्वा-
हरति सामेव तेन प्रीणति दक्षिणतः सज्जाः परिहृत्वा आह
दक्षिणाहृतेनैव यज्ञेन यजत आहुतिभिरेव देवान् हुतादः
प्रौणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवांस्तेऽस्मै प्रीता इष्मूर्जनिय-
ज्ञन्ति ॥ ६ ॥

देवाश्च ता असुराशस्त्वद्विन्त, ते देवाः प्रजापतिमेवाभ्य-
स्त्वा अन्त्रोऽन्वस्यासन्न सुरा अजुहवुस्ते देवा एतमेदनमपश्यंस्तां

प्रजापतये भागमनुनिरवपं स्तं भागं पश्यन् प्रजापतिर्देवानुपावर्त्तत
ततो देवा अभवन् परासुराः स य एवं विष्णवेतमोदनं पश्यति
भवत्यात्मना परास्याप्तियो भ्राटव्यो भवति प्रजापतिर्देवेभ्यो
भागधेयानि व्यक्त्यप्यत्मोमं मन्यत आत्मानमन्तरगादिति स-
एत मोदनमभक्तमपश्यत्तमात्मने भागनिरवपत् प्रजापतेर्वा एष
भागो परिमितः स्यादपरिमितो हि प्रजापतिः प्रजापतेर्भागोसूर्योर्ज-
स्वान्ययस्वानंक्षितोऽस्य चित्तै ला मामेक्षेषाः । असुचासुमिं
लोक इह च प्राणापानौ मे पाहि रामानव्यानौ मे पाहुगदानरूपे
मे पाहूर्गस्यूर्जं से धेहि कुर्वतो मे माच्छेषाः । इहतो मे ओपदसः
प्रजापतिमहन्त्यया समृद्धमृद्ध्या समिति प्रजापतिमेव समृद्धधीति
य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥

ये वा इह यज्ञेरार्भवंस्ते षामेताभि ज्योतीष्मि यान्यमूर्नि नक्ष-
त्राणि तक्षताणां नक्षत्रत्वं यन्न चियन्ति दर्शपूर्णमासौ वै यज्ञस्या-
बसानदर्थौ ये वा अनिष्टा दर्शपूर्णमासाभ्यां सौमेन यज्ञते तेषा-
मेतानि ज्योतींष्मि यान्यमूर्नि नक्षत्राणि पतन्तीव तद्यथाच वा
इदमस्यष्टावसानेनेहाबसास्यसि नेहावसासप्रसोति नोऽनुद्यन्त
एवं हैवैतेऽसुचान् लोकान् नो नुद्यन्ते त एते प्रचयन्ते ॥ ८ ॥

यस्य हविर्निरुपं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्यदियाच्चास्ते धा तण्डुला-
न्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्नये दाचेऽष्टाकपालादिर्वपेत् ये
स्यविष्टास्तानिद्राय प्रदात्रे दधति चरुं ये ज्ञोदिष्टास्तान्विष्णवे
शिपिविष्टाय शृते चरुम्पश्च वा एतेऽतिरिच्यन्ते तानेवाप्नोति
तानवरुन्मेऽग्निर्वै मध्यमस्य दाता इन्द्रो वैज्येष्यस्य प्रदाता यदेवेदं
क्षुद्रं पश्यनां तद्विष्णोः शिपिविष्टं तदेवाप्नोति पश्यनेवावरुन्मे ॥ ९ ॥

या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतियोत्तरा सा राका या पूर्वा
साऽमावास्या सा सिनौबाली योत्तरा सा कुहश्चन्द्रमा एव धाता च
विधाता च यत् पूर्णोऽन्या वसत् पूर्णोन्यान्तत् मिथुनं यत् पश्य-
त्यन्यान्यान्तन्मिथुनं यद्मावास्यायाश्चन्द्रमा अधिप्रजायते तन्मि-
थनमत्स्मादेवास्मै मिथनात् पशून् प्रजनयते ॥ १० ॥

न हे यजेत यत् पूर्वया सम्प्रति यजेतोत्तरया क्वं वषट् कुर्याद्य-
उत्तरया सम्प्रति यजेत पूर्वया क्वं वषट् कुर्याद्विष्टिर्भवति न यज्ञस्तादनु-
होतामुख्यमुपगल्मोऽजायत एकामेव यजेत प्रगल्मो हैव जायते
न हत्यन्त हे यजेत यज्ञमुखमेव पूर्वमालभते यजत उत्तरया देवता-
एवं पूर्वयाप्रोतोन्दियमुत्तरया देवलोकमेव पूर्वयाऽवरुन्ये मनुष्ठलोक-
मुत्तरया भूयसो यज्ञक्रतूनामुपैत्येष हैव सुमनानामेष्टिर्ये मध्ये
याने पशाश्चन्द्रमा अभ्युदियादस्मा अस्मिन् लोक आर्भुकं
भवति ॥ ११ ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेद दर्शपूर्णमासावारि-
प्समाणोऽग्निर्वै सर्वा देवता विष्णुर्ज्ञो देवताश्वैव यज्ञं चारभत-
कृष्णा ऋषोत्येवोभौ सहारभावित्याहुरुदिनु शङ्खे श्रितो मुच्यत-
इति दर्शे वा एतयोः पूर्वः पौर्णमास उत्तरोऽथ यत् परस्तात्पौर्णमास-
आरभ्यते तद्यथा पूर्वं क्रियते तद्यत्पौर्णमासमारभमाणः सर-
स्त्वै च हं निर्वपेत्सरस्ते इदशकपालममावास्या वै सर-
स्तो पौर्णमासः सरस्वानिल्वुभावेवैतौ सहारभत कृष्णा
ऋषोत्येव ॥ १२ ॥

अग्नये पथिक्षतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य प्रज्ञातेष्टिरिति
पद्यते वहिष्पथं वा एष एति यस्य प्रज्ञातेष्टिरिति पद्यते वै ऽग्नि

१ प्रपाठकः ।

देवानां पथिक्तमेव भागधेयेनोपासरक्ष एवं पन्थानमपि
नयत्यनङ्गा दक्षिण स हि पन्थानमभिवद्दति ॥ १३ ॥

अग्नये व्रतपतयेऽष्टाकपालं निर्वपेद् य आहिताग्निः सम्प्रवसे-
द् बहुबा एष व्रतमतिपातयति य आहिताग्निः सम्प्रवसति व्रत्येऽ-
हनि स्थियं वोपैति मांसं वा अश्वात्यग्निर्वै देवानां व्रतपतिरम्नि-
मेतस्य व्रतमगात्तस्मादेतस्य व्रतमात्मभयते ॥ १४ ॥

अग्नये व्रतभृतेऽष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निराज्ञि-
जमशु कुर्यादानोतो वा एष देवानां य आहिताग्निस्तम्बा-
देतेनाशु न कर्त्तव्यं न हि देवा अशु कुर्वन्धग्निवै देवानां
व्रतभृदग्निमेतस्य व्रतमगात्तस्मादेतस्य व्रतमालम्भयते ॥ १५ ॥

ऐन्द्रागनमुत् स्त्रमनुसृष्टमालभेत यस्य पिता पितामहः सोमं
न पिवेदिन्द्रियेण वा(१) एष वौर्येण व्यध्यते(२) यस्य पितापितामहः
सोमं न पिवति यदैन्द्रं इन्द्र इन्द्रियेणैवैनं तद्वौर्येण समर्द्धयति देव-
ताभिर्वा एष वौर्येण व्यध्यते (३) यस्य पिता पितामहः सोमं न
पिवति यदाग्नेयोऽग्निर्बै सर्वा देवताः सर्वाभिरेवैनक्तद् देवताभिः
समर्द्धयत्यनुसृष्टो भवत्यनुसृष्ट इव ह्येतस्य सोमपौष्टी
यसा पिता पितामहः सोमं न पिवति तस्मादेष एष तस्मा देव-
तायाः पशुणां समृद्धः ॥ १६ ॥

देवा वा ओषधौषु पक्षास्तजिमयुः स इत्ये वेदाग्निर्वा
वेभाः प्रबम उज्जेश्वतीति सौर्य ब्रह्मद्यतरो नौ पूर्वं उज्ज्यात्तं नौ

(१) इद्विषेण ह वेति ख, ।

(२) वी-ए विवरण रति ख, ग, ।

(५) एष वीर्येष विष्टधते रुति ख, ग, ।

सहेति ता अभिनवद्वयत्तदिन्द्रो नोदजयत स एष ऐन्द्रामः
सवाग्नेन्द्र एका वै तर्हि यवस्य शुष्टिरासौदेका व्रोहेरेका माष-
स्यैका तिलस्य तदिश्वेदेवा अब्रुवन् वयं वा एतत् प्रथयिष्यामो
भागो नो इस्त्विति तद्भूम एव वैश्वदेवोऽथो प्रथयतेरतेनैव पय-
सि सराहैश्वदेवत्वाय वैश्वदेवं हि पयोऽथेमि अब्रूतां नवा कृत-
आवाभ्यामेवैतद्युं प्रथयत मयि प्रतिष्ठितमसौ वृष्ट्या पचति नैत-
दितोऽभ्युज्जेष्यतोति भागो नावस्त्विति ताभ्यां वा एष भागः
क्रियत उच्चितगा पवाश्यो प्रतिष्ठितगा एव ये द्यावापृथिवीयः
सोमोर्वा ओषधी॒ सोम ओषधी॒ नामधिराजो यास्त्र प्राम्या या-
श्चारण्या स्तासमेष उद्धारो यच्छ्यामाको यच्छ्यामाकः सौम्य-
स्तमेव भागिनं क्षणुते बद्धत्वाऽप्ययणं नवसाम्नीयाद् देवानां
भागं प्रतिलृप्तमद्यात्संवत्सराद्वा एतदधिप्रजायते यदाग्रयणं
संवत्सरं वै ब्रह्मा तस्माद्ब्रह्मा पुरस्ताङ्गोमस्तस्थितहीमेष्वावपे
तैकंहासनो ददिष्या स हि संवत्सरस्य प्रतिमा रेत एव हेषो
प्रजातः प्रजात्यै ॥ १७ ॥

अथ हैतदपतिरथमिन्द्रस्य बाह्य स्वविरौ पुष्टाण्यावि-
त्येतेन ह वा इन्द्रोऽसुरानप्रत्यजयदप्रतिह भवतेपतेन यजमानो
भातृव्यञ्जयति सङ्ग्रामे जुहुयादप्रतिह भवतेपतेन ह वै भर-
हाजः पृतर्हमं समनष्टत् स राष्ट्राभवद्य कामयेत राष्ट्रौ सादिति
तमेतेन सद्व्येद्राष्ट्रो ह भवत्वेतेन ह वा इन्द्रो विराजमस्यजयहृषी
तान्वाह दशाच्चरा विराहृराजं वा एतेन यजमानो भातृव्यं
वृड्गते तदु हैक एकादशान्बाहुरेकादशाच्चरा वै लृष्टुप् वैष्टुभो
वज्ञै वज्ञैवैतद्रक्षांसप्तसेधति दक्षिणतो वै देवानां यज्ञं रक्षां-

स्वजिधांसु चान्यप्रतिरथेनापाञ्जत, तस्माहस्ता अप्रतिरथस्तप-
वेति । यहस्ता अप्रतिरथस्तपवेति, यहस्ताभिजित्वै रक्षसामप-
हत्वै रक्षसामपहत्वै ॥ १८ ॥

अथातस्तुर्मास्यानां^(१) चातुर्मास्यानां प्रयोगः, फाल्गुन्या
पौर्णमास्यां चातुर्मास्यानि प्रयुच्छीते । सुखं वा एतक्षंवक्षरस्य,
यत् फाल्गुनौ पौर्णमासौ, सुखम् उक्तरे फल्गुन्यौ, पुच्छं पूर्वं,
तद्यथाप्रत्यक्षस्यान्तौ समेतौ स्याताम्, एवमेवैतक्षंवक्षरस्यान्तौ
समेतौ भवतः । तद्यत् फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चातुर्मास्यैर्यजते,
सुखत एवैतत् संवक्षरं प्रयुड्नते । अथो भैषज्ययस्ता वा एते,
यस्तुर्मास्यानि । तस्माद्युसन्धिषु प्रयुक्त्यन्ते, क्षट्युसन्धिषु वै
व्याधिर्जायते । तान्येतान्यष्टौ हवींषि भवन्ति, अष्टौ वै चतुर्सूणां
पौर्णमासीनां हवींषि भवन्ति, चतुर्सूणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं
समासः । अथ यदग्निं मन्त्रन्ति, प्रजापतिवै वैश्वदेवं प्रजात्या
एव^(२) । अथैनं दैवं गर्भं प्रजनयति । अथ यत् सप्तदशसामि-
धेन्यः, सप्तदशो वै प्रजापतिः, प्रजापतेरास्यै । अथ यद्वद्वला-
वाज्यभागाधसिसम्भौति वै सद्गतौ भवतः । अथ यद्विराजौ संया-
ज्ञे, अन्नं वै कीर्विराज्, अन्नाद्यस्य शियोवरुध्यै । अष्ट यद्वद्व प्रयाजा-
नवानुयाजा अष्टौ हवींषि वाजिनवरमं, तन्नाक्षरौयां विराजमा-
प्नेति । अथो आहुर्दशनीं विराजमिति प्रयाजानुयाजा हवीं-
ष्याधारावाज्यभागाविति ॥ १८ ॥

अष्ट यदग्नीषोमो प्रथमं देवतानां यजति, अग्नीषोमी वै देवा-

१ उ, चिकित्पुस्तके चातुर्मास्यामिति कारचयमुलम् ।

२ प्रजापत्या एवेति च०, ग० च ।

नां मुखं, मुखत एव तदेवान् प्रौणाति । अथ यत्सवितारं यजति, असौ वै सविता, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रौणाति । अथ यत् सरस्वतीं यजति, वाग् वै सरस्वती, वाचमेव तेन प्रौणाति । अथ यत् पूषणं यजति, असौ वै पूषा, योऽसौ तपति, एतमेव तेन प्रौणाति । अथ यन्महतः स्वतवसो यजति, घोरा वै महतः स्वतवसः, तानेव तेन प्रौणाति । अथ यद्दिखान् देवान्यजति, एते वै विश्वे देवाः, यत्सर्वे देवाः, तानेव तेन प्रौणाति । अथ यद् द्यावापृथिव्यौ यजति, प्रतिष्ठे वै द्यावापृथिव्यौ, प्रतिष्ठित्या एव । अथ यद्वाजिनो यजति, पश्चवी वै वाजिनः, पश्चनेव तेन प्रौणाति । अथो कृतवो वै वाजिनः, कृतूनेव तेन प्रौणाति । अथो देवाश्वा वै वाजिनः, अत्र देवाः साश्वा अभोष्टाः प्रौता भवन्ति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथा हास्य पूर्वपक्षे वैश्वदेवेनेष्टं भवति ॥ २० ॥

वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टा अप्रसूता वरुणस्य यवां जच्छुः^(१) । ताः वरुणो वरुणपाशैः प्रत्यबध्नात्^(२), ताः प्रजाः प्रजापतिं पितरमेत्योपावदन्, उप तं यज्ञक्रतुं जानीहि, येनेष्टा वरुणमप्रौणात् । स प्रौतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पापनः^(३) सम्प्रसूच्यन्त इति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञक्रतुमपश्यत्, वरुणप्रधासं तमाहरत्, तेनायजत, तेनेष्टा वरुणमप्रौणात् । स

१ वरुणस्यां यवासृजतच्छुरिति छ० । वरुणस्य वांचच्छुरिति छ० भ० च । वरुणस्य यवां चच्छुरिति ट० । वरुणास्यां वाचसृजुरिति ग० ।

२ प्रत्यापन्नादिति भ० । ३ सर्वस्मात् इति छ० ।

प्रीतो वरुणो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्मात्पाप्ननः^(१) प्रजाः प्रामुच्चत् ।
प्रह वा एतस्य प्रजा वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्ननो मुच्यन्ते ।
य एवं वेद । अथ यदमिं प्रणयन्ति, यमेवासु वैश्वदेवे मन्यन्ति^(२)
तमेव तत् प्रणयन्ति । यन्मथ्यते, तस्योक्तं ब्राह्मणम् । अथ यत्
सप्तदशसामिधेन्यः, सहन्तावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये, तेषामुक्तं
ब्राह्मणम् । अथ यद्वव प्रयाजाः नवानुयाजाः, नवैतानि हवींषि
समानानि लेव पञ्च सञ्चराणि^(३) हवींषि भवन्ति पौष्णान्तानि,
तेषामुक्तं ब्राह्मणम् ॥ २१ ॥

अथ यदैन्द्राग्नो हादशकपालो भवति, बलं वै तेज इन्द्राग्नी,
बलमेव तत्त्वेजसि प्रतिष्ठापयति । अथ यद्वारुण्यामिक्षा, इन्द्रो वै वरु-
णः, स उ वै पयोभाजनः,(४) तस्माद् वारुण्यामिक्षा । अथ यन्मा
रुतौ पयस्या, अप्सु वै मरुतः श्रितः, आपो हि पयः । अथेन्द्रस्या
वै मरुतः श्रितः, एन्द्रं पयः, तस्मान्मारुतौ पयस्या । अथ यत्
काय एककपालः, प्रजापतिर्वैकः, प्रजापतेऽराष्ट्रै । अथो मुखस्य वा
एतद्वामधेयङ्गमिति, सुखमेव तदध्यात्मधत्ते । अथ यत् मिथुनौ
गावौ ददाति, प्रजात्यै; रूपमुक्त्या वाजिनः । अथ यदप्सु वरुण
यजति, स्व एवैनन्तदायतने प्रीणाति । अथ यत्परस्तात् पौर्णमा-
सेन यजते, तथा हास्य पूर्वपञ्चे वरुणप्रधासैरिष्टं भवति ॥ २२ ॥

१ सर्वस्माच्च पाप्नन इति ख०, ग०, घ० च ।

२ मन्यन्ति इति ख०, घ०, छ० च ।

३ पञ्च संवत्सराणीनि ख० । पञ्चमं संवत्सराणीति ग० ।

४ स उ वै पयोभाजिन इति भ० । स एवै पयोभाजन इति ख० । स एवै पयो-
भोजन इति ग० । स उ वै पयोभास्ति इति ठ० ।

ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुः, यत् साकमेधाः, तद्यथा महाराजः पुरस्तात् सेनानीकानि व्यूहाभयं पन्थानमन्वियात्, एवमेवैतत् पुरस्ताद् देवता यजन्ते, तद् यथैवादः सीमस्य महाब्रतम्, एवमेवैतदिष्टिमहाब्रतम् । अथ यदग्निमनीकावन्तं प्रथमं देवतानां यजति, अग्निर्वै देवानां मुखं, मुखत एव तदेवान् प्रीणाति । अथ यन्मध्यन्दिने मरुतः सान्तपनान् यजति^(१), इन्द्रो वै मरुतः सान्तपनाः, ऐन्द्रं माध्यन्दिनं, तस्मादेनानिन्द्रेणोपसंहितान् यजति, । अथ यत् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति,^(२) पुष्टिकर्म वै गृहमेधीयः, सायम्पोषः पशूनां, तस्मात् सायं गृहमेधीयेन चरन्ति । अथ यच्छ्रूमूर्ते गृहमेधीयस्य^(३) निष्कासमिश्रेण पूर्णदर्वा^(४) चरन्ति, पूर्वेष्युः कर्मणैवैतत् प्रातःकर्मोपसन्तन्वन्ति । अथ यत् प्रातर्मरुतः क्रौडिनो यजति, इन्द्रो वै मरुतः क्रौडिनः, तस्मादेनानिन्द्रेणोपसंहितान् यजति । अथ यदग्निं प्रणयन्ति, यमेवासुं वैश्वदेवमन्यन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्मथते तस्योक्तां ब्राह्मणम् । अथ यत् सप्तदशसामिधेन्यः, सद्वन्तावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये, तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यस्त्रव प्रयाजा नवानुयाजा अष्टौ हवींषि समानानि त्वेव षट् सञ्चराणि हवींषि भवत्यैन्द्राग्नान्तानि, तेषामुक्तं ब्राह्मणम् । अथ यमहेन्द्रमन्ततो यजति, अन्तं वै श्रेष्ठौ भजते, तस्मादेनमन्ततो यजति । अथ यहैश्वकर्मण एककपालः,

१ यज्ञमीति च ० ।

२ चरतोति च ०, च ० च ।

३ यहै मेधीयस्तेति च ०, म ०, च ।

४ पर्वदर्वेति च ० ।

असौ वै विश्वकर्मा, योऽसौ तपत्येतमेव तेन प्रीणाति । अथ यद्यपभङ्गां ददाति, एन्द्रो ह यज्ञक्रतुः ॥ २३ ॥

अथ यदपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति, अपराह्णभाजो वै पितरः, तस्मादपराह्णे पितृयज्ञेन चरन्ति । तदाहुर्यदपरपञ्चभाजो वै पितरः, कस्मादेनान्^(१) पूर्वपञ्चे यजन्तीति । देवा वा एते पितरः, तस्मादेनान् पूर्वपञ्चे यजन्तीति । अथ यदेकाइसामिधिनीन्तिरन्वाह, सङ्कटु ह वै पितरः, तस्मादेकां सामिधिनीन्तिरन्वाह । अथ यद्यजमानस्यार्षेऽन्वाह^(२), नेद्यजमानं प्रमृणजानौति । अथ यत् सोमम्पितृमन्तं पितृन् सोमवतः पितृन्वर्हिषदः पितृनमिष्वात्तानित्यावाहयन्ति, न हैके स्वं महिमानमावाहयन्ति,^(३) यजमानस्यैष महिमेति वदत आवाहयेदिति, त्वेव स्थितमग्नेह्येष महिमा भवति, ओँ स्वधेत्याश्रावयति, अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति, स्वधाकारो हि^(४) पितृणाम् । अथ यत् प्रयाजानुयाजेभ्यो वर्हिष्मान्तावुद्भरति, प्रजा वै वर्हिः, नेत् प्रजां पितृषु दधानौति । ते वै षट् सम्पद्यन्ते, षड् कृतवः, कृतवः पितरः, पितृणामासैऽ ॥ २४ ॥

अथ यज्ञोवनवस्तावाज्यभागी भवतः, यजमानमेव तज्जीवयतः । अथ यदेकैकस्य हविषस्तिस्तस्तिस्त्रो याज्या भवन्ति, हृयत्येवैनां प्रथमया, हितीयया गमयति, प्रैव तृतीयया यच्छति । अथो

१ तस्मादेनामिति च ० ।

२ यजमानस्या ऋर्षेऽन्वाह इति ख ०, ग ० च । यजमानस्यारिष्वेष्वाहेति च ० ।

३ इत्यावाहयति स्वहैके स्व ० महिमानमावाहेति इति ग ० ।

४ स्वधोकारो वै इति भ ० ।

देवयज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति, अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृ-
यज्ञः, तमेवैतदुदक्षसंस्थं कुर्वन्ति । अथ यदग्निं कव्यवाहनमन्ततो
यजति, एतत् स्विष्टकृतो वै पितरः, तस्मादग्निं कव्यवाहन-
मन्ततो यजति । अथ यदिडामुपह्यावभ्राय न प्राशन्ति, पश्वो
वा इडा, नेत्पशून् प्रमृणजानीति । अथ यत् सूक्तवाके यजमा-
नस्याशिषोन्वाह(१), नेवजमानं प्रमृणजानीति । अथ यत् पत्रौन्
संयाजयन्ति, नेत् पत्रौं प्रमृणजानीति । अथ यत् पवित्रवति मार्ज-
यन्ते, शान्तिर्वै भेषजमापः, शान्तिरिवैषां भेषजमन्ततो यज्ञे
क्रियते । अथ यदध्वर्युः पितृभ्यो निष्टुणाति, जीवानेव तत् पितृ-
ननु(२) मनुष्याः पितरोऽनुप्रवहन्ति । अथो देवयज्ञमेवैनं पितृ-
यज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणासंस्थो वै पितृयज्ञः, तमेवैत-
दुदक्षसंस्थं कुर्वन्ति । अथ यत् प्राच्छोऽभ्युक्तम्यादित्यसपतिष्ठन्ते,
देवलोको वा आदित्यः, पितृलोकः पितरः, देवलोकमेवैनं
पितृलोकादुपसङ्क्रामन्तौति । अथ यदक्षिणाच्छोऽभ्युत्क्रम्याग्नी-
नुपतिष्ठन्ते, प्रौत्यैव तदेवेष्वन्ततोऽहुं चरन्ति । अथ यदुदच्छोऽभ्युत्-
क्रम्य चैयम्बकैर्यजन्ते, रुद्रमेव तत् स्वस्यात् दिशि प्रौणन्ति । अथो
देवज्ञमेवैनं पितृयज्ञेन व्यावर्त्तयन्ति । अथो दक्षिणासंस्थो वै
पितृयज्ञः, तमेवैतदुदक्षसंस्थं कुर्वन्ति । अथ यदन्तत आदित्ये क्षा-
यजति(३) इयं वा अदितिरस्यामेवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । अथ

(१) यजमानस्यार्षेन्वाहेति ख०, ग०, च । यजमानस्याश्चि षेन्वाहेति च० । यज-
मानस्या शिर्षेन्वाहेति ट० ।

(२) पित्रेननु इति ख०, ट०, च ।

(३) यजन्तीति ख० ।

यत्परस्तात् पौर्णमासेन यजते, तथाहास्य पूर्वपक्षे साकमेधैरिष्टं
भवति ॥ २५ ॥

तथोदशं वा एतं मासमाप्नोति, यच्छुनासौर्येण यजते,
एतावान्वै संवल्सरः, यावानेष त्रयोदशो मासः । अथ यदग्निं
प्रणयन्ति, यमेवामुं वैश्वदेवे मन्त्रन्ति, तमेव तत् प्रणयन्ति, यन्म-
थते, तस्योक्तं ब्राह्मणं, यद्यु न मथ्यते पौर्णमासमेव तत्त्वं भवति,
प्रतिष्ठा वै पौर्णमासं, प्रतिष्ठित्वा एव । अथ यद्वायुं यजति,
प्राणी वै वायुः, प्राणमेव तेन प्रीणाति । अथ यच्छुनासौरं
यजति, संवल्सरो वै सुनासौरः, संवल्सरमेव तेन प्रीणाति ।
अथ यत्सूर्यं यजति, असौ वै सूर्यः, योसौ तपति, एतमेव तेन
प्रीणाति । अथ श्चेता दक्षिणा ददाति, एतस्यैव तदूपं
क्रियते । अथ यत् प्रायश्चित्तप्रतिनिधिं^(१) कुर्वन्ति, स्वस्थयन-
मेव तत् कुर्वन्ति, यज्ञस्यैव शान्तिर्यजमानस्य भैषज्याय । तैर्वा
एतैश्चातुर्मास्यैदेवाः सर्वान् कामानाप्नुवन्, सर्वा इष्टोः सर्वममृ-
तत्वं । स वा एष प्रजापतिः श्वतुर्विंशः, यच्चातुर्मास्यानि, तस्य
मुखमेव वैश्वदेवं, बाह्य वरुणप्रधासाः प्राणोऽपानो व्यान इत्ये-
तास्तिस्त इष्टदः, आत्मा महाहविः, प्रतिष्ठा शुनासौरं, स वा
एष प्रजापतिरेव संवल्सरः, यच्चातुर्मास्यानि, सर्वं वै प्रजापतिः,
सर्वं चातुर्मास्यानि, तत्सर्वेणैव सर्वमाप्नोति, य एवं वेद, यस्यैवं
विद्वांश्चातुर्मास्यै र्यजते चातुर्मास्यैर्यजते ॥ २६ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

(१) प्रायश्चित्तं प्रतिनिधिभिति छ० । प्रायश्चित्तः प्रतिनिधिभिति ख०, ग०, भ०,
ट० च ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

ओम् । माथुसीयन्ति वा आहिताम्नेरम्यः, त एनमेवायेऽभिध्यायन्ति यजमानं, य एतमैन्द्राम्नं पशुं षष्ठे षष्ठे मासे^(१) आलभते, तेनैवैन्द्राम्निभ्यां यस्तिमालानं निरवदयत । आयुष्काम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राम्नौ, प्राणापानावेवालनि धक्षी, आयुष्मान् भवति । प्रजाकाम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राम्नौ, प्राणापानौ प्रजा अनुप्रजायन्ते, प्रजावान् भवति । पशुकाम आलभेत, प्राणापानौ वा इन्द्राम्नौ, प्राणापानौ पशवोऽनुप्रजायन्ते, पशुमान् भवति । यामं शुकं हरितमालभेत शठं वायःकामः^(२), एता नाम यः पिट्ठलोके स्थामित्येतेन है यमोमुमिंक्षोक आधीति, पिट्ठलोक एवाधीति^(३) । त्वाष्ट्रं वडवमालभेत प्रजाकामः, प्रजापतिर्वै प्रजाः स सृच्छमाणः स द्वितीयं मिथुनमन्वाविन्दत्^(४), स त्वाष्ट्रं वडवमपश्यत्, त्वष्टा हि रूपाणां प्रजनयिता, तेन प्रजा अस्तजन, तेन मिथुनमविन्दत् । प्रजावान् मिथुनवान् भवति, य एव वेद, यश्चैवं विद्वानेतमालभते, योनीन् वा एष काव्यान् पशुनालभते, योनिष्ट्रैन्द्राम्नेन काम्यं पशुमालभन्त^(५) इष्टालभः समृध्यै ॥ १ ॥

पञ्चधा वै देवा व्युत्क्रामन्, अमिवंसुभिः, सीमो रुद्रैः, इन्द्री

(१) षष्ठे मासे इति ख०, ग० च ।

(२) शठं वायःकाम इति ख० ।

(३) एव इत्यौत्तीति ख०, ख० च० । एव ऋष्वोत्तीति ट० ।

(४) मिथुनमन्वाविन्दिति च०, ख०, च० । मिथुनं विन्दिति ट० ।

(५) पशुमालभतेति ट० ।

मरुद्गिः, वरुण आदित्यैः, वृहस्पतिर्विश्वैर्द्वैः । ते देवा अब्रुवन्,
असुरेभ्यो वा इदं भ्रातृभ्यो रुध्यामः, यज्ञियो विभूयास्मः, या
न इमाः प्रियास्त्वन्वस्त्वाः समवद्यामहा इति । ताः समवाद्यन्त,
ताभ्यः सन्निकर्त्तच्छात्, यो नः प्रथमोऽन्योन्यस्मै द्रुह्णादिति । यज्ञन्वः
समवाद्यन्त, तत् तानूनमूर्ख्य तानूनमृत्वं । ततो देवा अभवन्
परासुराः । तस्माद्यस्तानूनमृणां प्रथमो द्रुह्णति, स आर्त्तिमा-
र्च्छति । यज्ञानूनमृथं समवद्यति, भ्रातृव्याभिभूलै भवति,
आत्मना परास्याप्रियो भ्रातृव्यो भवति ॥ २ ॥

पञ्चक्लीऽवद्यति, पाष्ठक्ली यज्ञः, पञ्चधा हि ते ताः समवा-
द्यन्त । आयतये त्वा गृह्णामीत्याह, प्राणो वा आयतिः, प्राणमेव
तेन प्रोणाति । परिपतये त्वेत्याह, मनो वै परिपतिः, मन एव
तेन प्रोणाति । तनूनमृ इत्याह, तन्वो हि ते ताः समवाद्यन्त ।
शक्वरायेत्याह, शक्त्येत्^(१) हि ते ताः समवाद्यन्त । शक्मन
ओजिष्ठायेत्याह, ओजिष्ठं हि ते तदात्मनः समवाद्यन्त । अना-
धृष्टमित्याह, अनाधृष्टं ह्येतत्^(२) । अनाधृष्टमित्याह, अनाधृष्ट
ह्येतत्^(३) । देवानामोज इत्याह, देवानाथं ह्येतदोजः । अभि-
शस्तिपा इत्याह, अभिशस्तिपा ह्येतत् । अनभिशस्तेन्यमित्याह,
अनभिशस्तेनथं ह्येतदनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्तामनु तपस्त-
पस्यति । अञ्जसा सत्यमुपगेषां स्तिते माधा इत्याह, यथा
यजुरेवैतत् ॥ ३ ॥

१ शक्तिमिति च० ।

२ अनादृष्टमित्याहानाधृष्ट श्वेतदिति अ० । अनादृष्टमित्याहानादृष्टं ह्येतदिति अ०

३ अनादृष्टमित्याह, अनादृष्टं ह्येतदिति अ० ।

षुत वै देवा वज्रं कृत्वा सोममन्नन्^(१) । सुचौ बाह्य, तस्मात् सुचौ सौमीमाहुतिं नासाति । अवधीयेत सोमः, तस्मात् सुचौ चाज्यं चान्तिकमाहार्षीत् । अन्तिकमिव खलु वा आस्यैतत् प्रचरन्ति, यत्तानून्मुण्डे प्रचरन्ति । अंशुरथं सुष्टु देवसोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविद् इत्याह, यदेवास्यापवायते यन्मीयते, तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । आ तु भ्यमिन्द्रः प्यायतामाल्ममिन्द्राय प्यायस्त्वयाह, उभावेवेन्द्रञ्ज मोमं चाप्याययन्ति । आप्याययास्मान् सखीन् सन्या मेधया प्रजया धनेन्त्वाह, कृत्विजो वा एतस्य सखायः, तानेवास्यैतेनाप्याययन्ति । स्वस्ति ते देव सोमसुल्वा मुट्ठमशीयेत्याह, आशिषमेवैतामाशास्ते, प्र वा एतस्माल्लोकाञ्चरवन्ते, ये सोममाप्याययन्ति । अन्तरिक्षदेवत्यो हि^(२) सोमः आप्यायत एषा राय एषा वामानि प्रैषे भगाय कृतमृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः पृथिव्या इति, द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्त्वयास्मिंश्चोके प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

मख इत्येतद् यज्ञनामधेयं, क्षिद्रप्रतिषेधसामर्थ्यात् क्षिद्रं खमिलुक्तं, तस्य भेति प्रतिषेधः, मा यज्ञं क्षिद्रं करिष्यतौति । क्षिद्रो हि यज्ञो भिन्न इवोदधिर्विस्तवति । तद्वै खलु क्षिद्रं भवति, कृत्विग्यजमानविमानाहापि वैषां व्यपेक्ष्या मन्त्रकाल्यब्राह्मणानामप्रयोगाद्यथोक्तानां वा दक्षिणानामप्रदानाद्वीनाहातिरिक्ताद्वित्याताद्भूतेषु प्रायश्चित्तव्यतिक्रमादिति । इत्येतद्वै सर्वं ब्रह्मण्यर्पितं ।

१ सोममन्नान् इति अ० ।

२ अंशुरथं देवत्यो चीति च० इ०, अ०, इ० च० ।

ब्रह्मेव विद्वान् यद् भूम्बङ्गिरोवित्सम्यगधीयानशरितव्रह्मचर्योऽ-
न्यूनातिरिक्ताङ्गः^(१) अप्रमत्तो यज्ञं रक्षति, तस्य प्रमादाद्यदि-
वाप्यसाकैध्याद्यथा भिन्ना नौरगाधे महत्युदके सम्प्लवेत्, मत्स्य-
कच्छपशिशुमारनक्रमकरपुण्डरौकजखर^(२) जसपिशाचानां भाग-
धैयं भवति, एवमादीनां चान्येषां विनष्टोपजौविनाम् । एवं
खल्खपि यज्ञम्छिन्नभिन्नोऽपघस्त उत्पाताद्भुतो बहुलोऽथर्वभिर-
सङ्खृतोऽसुरगन्धर्वयक्षराक्षसपिशाचानां भागधैयं भवति, एवं
मादीनां चान्येषां विनष्टोपजौविनां । तदपि श्लोकाः,

छिन्नभिन्नोपघस्तो विशुतो बहुधा मखः ।

इष्टापूर्त्तद्विणं गृह्णयजमानस्यावापतत् ॥

ऋत्विजां च विनाशाय राज्ञो जनपदस्य च ।

संवक्तरविरिष्टं तद् यत् यज्ञो विरिष्टते ॥

दक्षिणाप्रवणौभूतो यज्ञो दक्षिणतः स्मृतः ।

हौनाङ्गो रक्षसाभागो ब्रह्मवेदादसंखृतः ॥

चतुष्पात् सकलो यज्ञश्चातुर्हैतविनिर्मितः ।

चतुर्विधैः स्थितो मन्त्रैऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ॥

प्रायश्चित्तैरनुष्ठानैरनुज्ञानानुमन्त्रणैः ।

होमैश्च यज्ञविभ्रंशं सर्वं ब्रह्मा प्रपूरयेत् ॥ इति ।

तस्माद् यजमानो भूम्बङ्गिरोविदमेव तत्र ब्रह्माणं द्वृणीयात् ।

स हि यज्ञन्तारयतीति ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

१ अनूनानतिरिक्ताङ्ग इति च०, ख०, ट० च । नातिरिक्ताङ्ग इति ग० । यूनह
तिरिक्ताङ्ग इति क० ।

२ अखरेति ख०, ग० च ।

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्, न वोहमन्वं भविष्यामौति । नेति
देवा अब्रुवन्, अन्वमेव नो भविष्यसौति । तं देवा विमेघिरे । स
एभ्यो विहतः^(१) न प्रबभूव । ते ज्ञीचुर्देवाः, न वै न इच्छन् वि-
हतः^(२) अलं भविष्यति, हन्तेमथु मभरामौति । तं सधुजभुः ।
तं सभूत्योचतुरश्चिनौ, इमं भिषज्यतमिति । अश्चिनौ वै देवानां
भिषजावश्चिनावध्यै, तस्मादध्यध्यै धर्मं सम्भरत । तथु सभूत्यो-
चतुः, ब्रह्मन् धर्मेण प्रचरिष्यामः, होतर्धर्ममभिष्टुहि, उद्भातः सामा-
नि गायेति । प्रचरत धर्ममित्यनुजानाति । ब्रह्मप्रसूता हि प्रच-
रन्ति, ब्रह्म हेदं प्रसवानामौशे, सविलृप्रसूततायै धर्मं तपामि,
ब्रह्म जज्ञानमियम्पित्रा राष्ट्रे त्वय इति । धर्मं ताप्यमानसुपासौति,
शस्त्रवदधर्मचंश आहावप्रतिगरवर्जं रूपसमृष्टाभिः । एतद्वै यज्ञस्य
समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं । यत् कर्म क्रियमाणस्त्रयजुर्वाभिवदति, स्वस्ति
तस्य यज्ञस्य पारमश्चुते । य एवं वेद, वेदमियुनं वा एतत् यद्
धर्मः, तस्मादल्लभा हि^(३) प्रचरन्त्यन्तर्हिता वै मिथुनं चरन्तीति ।
तदेतदेव मिथुनमित्याचक्षते, तस्य यो धर्मः, तच्छश्च, यौ शफौ,
तावार्ण्डौ, य उपयमनौके, श्रीणिकपाले, यत्पयः, तद्रेतः, तदग्नौ
देवयोन्यां रेतो ब्रह्ममयं धत्ते प्रजननाय । सोम्निर्देवयोनिर्कृष्ण-
मयो यजुर्मयः साममयो ब्रह्ममयोऽनुतमय आहुतिमयः सर्वेन्द्रियः
सम्पन्नो यजमान ऊर्ध्वः स्वर्गं लोकमेति । तदाहुः, न प्रथमयज्ञे

१, २. विरत इति ख० । विहृत इति ख० ।

३ अन्वधर्मायेति ख० ।

प्रवर्ग्यं कुर्वीति, अनुपनामका (१) ह वा एनमुत्तरे यज्ञक्रतवो भव-
न्तीति । कामन्तु योनूचानः (२) श्रोत्रियःस्थात्, तस्य प्रवृज्जग्रात्,
आत्मा वै स यज्ञस्येति विज्ञायते, अपशिरसा ह वा एष यज्ञे
यजते, योऽप्रवर्ग्येण यजते । शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य, य
प्रवर्ग्यः । तस्मात् प्रवर्ग्यवत्यैव (३) याजयेनाप्रवर्ग्येण । तदप्ये-
षाभ्यनूक्ता, चत्वारि शृङ्खेति ॥ ६ ॥

देवास्त्र ह वा कृष्णयश्वासुरैः संयत्ता आसन् । तेषामसुराणा-
मिमाः पुरः प्रत्यभिजिता आसन्, अयस्मयौ पृथिवी, रजतान्त-
रिक्षं, हरिणो द्यौ । ते देवाः सङ्घातं सङ्घातं पराजयन्त । ते
विदुः, अनाधतना हि वै श्यः, स्मः? तस्मात् पराजयामहा इति
एताः ता पुरः प्रत्यकुर्वत, हविर्धानन्दिव आग्नौधमन्तरिक्षात्सदः
पृथिव्याः । ते देवा अब्रुवन्, उपसदमुपायाम, उपसदा वै महा-
पुरज्ञयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निरघ्नन्, एकयामुष्माल्लोका-
देकयान्तरिक्षादेकया पृथिव्याः । तस्मादाहुः, उपसदा वै महा-
पुरज्ञयन्तीति । त एभ्यो लोकेभ्यो निर्हता कृतून् प्राविशन् ।
ते षडुपायन्, तानुपसङ्घिरिवर्तुभ्यो निरघ्नन्, द्वाभ्याममुष्माल्लोकाद्
द्वाभ्यामन्तरिक्षाद् द्वाभ्यां पृथिव्याः । त कृतुभ्यो निर्हताः
संवत्सरं प्राविशन् । ते द्वादशोपायन्, तानुपसङ्घिरिव संवत्सरा
निरघ्नन्, चतस्रभिरमुष्माल्लोकाच्चतस्रभिरन्तरिक्षाच्चतस्रभिः पृथि-
व्याः । ते संवत्सरा निर्हता अहोरात्रे प्राविशन्, ते यत्साय-

१ कुर्वीतामुपनामका इति भ०, ट० च ।

२ कामं रूपोनूचान इति ख०, ग० च ।

३ प्रवर्ग्यवत्यैवेति ग०, भ०, ट० च । प्रवर्ग्यतयैवेति द० ।

मुपायन्, तेनैनान् रावां अनुदल्त,(१) यत् प्रातः, तेनाङ्गः।
तस्माहौः सायम्प्रातस्तनमाप्यायते। प्रातःसायन्तनन्तानुपसङ्गिरे-
वैभ्यो लोकेभ्यो नुदमान आयन्। ततो देवा अभवन् परासुराः।
सर्वेभ्य एवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यद्वुदमान एति, य एवं विदानुप-
सदमुपैति ॥ ७ ॥

न हादशग्निष्ठोमस्योपसदः स्युः, अशान्ता निर्मज्ज्येरन्(२)तिस्तोऽ
हीनस्य, उपरिष्टाद्यज्ञक्रतुर्गरौथानभिषीदेत्, यथागुरुर्भारो ग्रीवा
निश्चीर्णीयादार्त्तिमार्केदत्। हादशाहीनस्य कुर्यात्, प्रत्यु तथैव(३)
सथत्वाय। तिस्तोग्निष्ठोमस्योपसदः स्युः, शान्ताग्निर्मार्गाय।
ते देवा असुर्यान्(४) इमांलोकानान्वैतुमाधृष्णुवन्(५)। तान-
ग्निना मुखेनान्ववायन्, यदग्निमनुष्टुपसदां प्रतीकानि भवन्ति।
यथा चेतपतिः चेते न्ववनयन्ति एवमेवैतदग्निना मुखेनेमांलोका-
नभिनयन्तो यन्ति। यो ह वै देवान् साध्यान्वेद, सिद्धत्यस्मै।
इमे वाव लोकाः, यत्साध्या देवाः। स य एवमेतान् साध्यान्वेद,
सिद्धत्यस्मै सिद्धत्यमुष्मै। सिद्धत्यस्मालोकात्, य एवं विदानुप-
सदमुपैति ॥ ८ ॥

अथ यत्राह, अध्वर्युरग्नीदेवपत्रीव्याचक्ष, सुब्रह्मण्य सुब्रह्मण्य-
माहयेति। तदपरेण गार्हपत्यं प्राड्मुखस्तिष्ठनवान्नाग्नीघ्रो(६)

१ आनुदलेति च० ।

२ निरम्भ्येरन्विति भ०, ठ० च ।

३ पूत्युनथै इति ख०, च०, छ० च । पूत्यु तथैवा इति ग० ।

४ असुर्यानिति छ० ।

५ नान्वैतमाधृष्णुवन्निति भ० । नान्वैतमाधृष्णुवन्निति ठ० ।

६ तिष्ठत्यनननाग्नीघ्र इति छ० । तिष्ठत्यनवाननाग्नीघ्र इति म० ।

देवपत्रीर्व्याचष्टे, पृथिव्यग्नेः पत्री, वाग् वातस्य पत्री, सेनेन्द्रस्य
पत्री, धेना वृहस्पतेः पत्री, पथा पूष्णः पत्री, गायत्री वसूनां
पत्री, चिष्टुप् रुद्राणां पत्री, जगत्यादित्यानां पत्री, अनुष्टुप्
मित्रस्य पत्री, विराङ् वरुणस्य पत्री, पञ्चक्तिर्विष्णोः पत्री, दीक्षा
सोमस्य राज्ञः पत्रीति । अतिभालव्यानारोहति, नैनं भालव्या
आरोहन्ति, उपरि भालव्यानारोहति, य एवं विद्वानग्नीधो देव-
पत्रीर्व्याचष्टे ॥ ६ ॥

यथा वै रथ एकैक्रमरमभिप्रतितिष्ठन् वर्तते, एवं यज्ञ एकैकां
तन्वमभिप्रतितिष्ठन्वेति । पुरा प्रचरितोराग्नीधौये होतव्या एतद्भ
वा उवात्त वासिष्ठः सात्यहव्याः, अस्कं सोम इत्युक्ते मा सूर्यंत
प्रचरत प्रातर्वावाद्याहं सोमं संस्थापयामीति । नास्य सोर
स्कन्दति, य एवं विद्वान् त् सोमं पिवति, स ह स्म वसैहास-
न्यामासीनः सक्तुभिरुपमथ्य सोमं पिवति, अहं वाव सर्वतो यज्ञं
वेद, य एतान्^(१) वेद, न मामेष हिंसिष्यतीति । नैनं सोमपौ-
थोनपेयो हिनस्ति, य एवं विद्वान् सोमं पिवति । तं ह स्म
यदाहुः, कस्मात्त्वमिद्मासन्यामासीनः सक्तुभिरुपमथ्य सोमं
पिवसीति । देवतास्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयामीति अव्रवीद्वाज्ञ-
णः । यस्यैवं विदुषो यस्यैवं विद्वान् यज्ञार्तान् यज्ञे प्रायश्चित्त^(२)
जुहोति, देवतास्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । यज्ञात्ति^३ प्रतिजुहयात्,
सयोनिलाय । त्रयस्तिंश्वै यज्ञस्य तन्व इति एकावत्त्रिंशत्-
सोमभागाः, त्रौणि सवनानि, यज्ञश्वतुर्याः, सोमभागैरेवैतत्

१ एतामिति ख०, च०, क०, च ।

२ प्रायश्चित्तमिति च०, क०, च ।

स्तोमभागान् प्रति प्रयुड्ण्ते, सवनैः सवनानि, यज्ञेन यज्ञं, सर्वा ह
वा अस्य यज्ञस्य तत्त्वः प्रयुक्ता भवन्ति, सर्वा आप्ताः सर्वा अवरुद्धा
देवस्य सवितुः प्रसवे वृहस्पतये स्तुतेति । यद्यद्वै सविता देवेभ्यः
प्रासुवत् तेनांध्रुवन्, सवितप्रसूता एव स्तुवन् पृष्ठुवन्, पृथ्यन्ते
ह वा अस्य स्तोमाः, यज्ञं कृथते, धजमानं कृथते, प्रजाया कृ-
थते, पशुभ्यः कृथते, ब्रह्मणे यस्यैवं विद्वाऽन्तं ब्रह्मा भवति ॥१०॥

देवाश्च ह वा असुराश्चास्यधन्त, ते देवाः समावदेवा यज्ञे कुर्वाणा
आसन्, यदेव देवा अकुर्वत, तदसुरा अकुर्वत, तेन व्याहृत्तमग-
च्छन्^(१) । ते देवा अब्रुवन्, नयतेमं यज्ञं तिर उपर्थ्यसुरेभ्य स्तेस्या-
महै इति । तमेताभिराच्छाद्योदक्रामन्ति, यजूँषि यज्ञे समिधः
स्वाहेति । तन्तिर उपर्थ्यसुरेभ्यो यज्ञमतन्वत, तमेषां यज्ञमसुराणां
न्ववाय्, ततोनदेवा अभवन् परासुराः । स य एवं विदांस्तिर उप-
र्थ्यसुरेभ्यो यज्ञं तनुते, भवत्यात्मना परास्याप्रियो भावत्यो भवति ।
एतैरेव जुहुयात्स वृतयज्ञे^(२) चतुर्भिर्ष्वतुभिरन्वाख्यानं पुरस्तात्
प्रातरनुवाकस्य जुहुयात्, एतोवान् वै यज्ञः, यावानेष यज्ञम्तं
वृड्ण्ते, स यज्ञो भवति, अयज्ञ इतरः । एतैरेव जुहुयात्, पुरस्ताद्
द्वादशाहस्र । एष ह वै प्रत्यक्षं द्वादशाहः, तमेव आलभ्य एतैरेव
जुहुयात्, पुरस्ताद् दीक्षायाः । एषा ह वै प्रत्यक्षं दीक्षा, तामे-
वालभ्यैतैरेवातिथमभिसृशेत्, यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति ॥११॥

यत्र विजानाति, ब्रह्मन् स्तोमोऽस्त्वन्निति । तमेतयालभ्याभिम-

१ व्याख्यानमगच्छन्निति भ०, ठ० च ।

२ दृष्टयज्ञे इति इ० ।

न्वयते, अभूहेवः सविता वन्योनूनः^(१) इदानौमङ्ग उपवाच्यो
नृभिः, वि यो रक्षा भजति^(२) मानवेभ्यः शेषज्ञो अत्र द्रविणं यथा
दधिदिति । ये अग्नयो अप्सुलरिति सप्तभिरभिजुहोति । यदेवा
स्यावस्कन्नं भवति, तदेवास्यैतदग्नौ स्वगाकरोति । अंगिर्हि सुक्ल-
तीनां^(३) हविषां प्रतिष्ठा । अथ विसृष्ट्वा वैप्रुषान् होमान् जुह्वति,
द्रप्सश्वस्कन्देति । या एवास्याभिषूत्यमाणस्य विप्रुषः स्कन्दन्ति,
अंशुवाँ ता एवास्यैतदाहवनौये स्वगाकरोति । आहवनौयो
ह्याहुतीनां प्रतिष्ठा । यस्ते द्रप्स स्कन्दतीति, स्तोको वै द्रप्सः ।
यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्यादिति, बाहुभिरभिच्युतेऽ-
शुरधिष्वणाभ्यामधिस्कन्दन्ति । अध्यर्योर्वा पर्परः पवित्रात्तन्ते
जुहोमि मनसा वषट्कृतभिति, तद्यथा, वषट्कृतं स्वाहाकृतं
हुतसेवं भवति ॥ १२ ॥

ऋषयो वा इन्द्रं प्रव्यक्तं नापश्यन् । तं वसिष्ठ एव प्रत्यक्त
नपश्यत् । सोऽविभित्, इतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति ।
सोऽब्रवीत्, ब्राह्मणन्ते वन्ध्यामि, यथा तत्पुरोहिताः प्रजाः
प्रजनयिष्यन्ते^(४), अथेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रवोचदिति । तस्मा
एतान् स्तोमभागानुवाच । ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्रजा-
यन्त । स्तोमो वा एतेषां भागः, ततस्तोमभागानां स्तोमभा-

१ वन्योनून इति ख०, भ०, २० च ।

२ वि यो रक्षाभजतीति ख०, ग०, च० ।

३ सुक्लृप्तीनामिति ख०, च०, भ० च ।

४ प्रजनिष्यन्ते इति भ० ।

यज्ञं प्राह । प्रेतिरसि धर्मणे ल्वेति, धर्मो ममुष्याः, मनुष्येभ्य
एव यज्ञं प्राह । अनितिरसि सन्धिरसि प्रतिधिरसीति, चयो
वै लोकाः लोकेष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । विष्टम्बोसीति,
वृष्टिमेवावरुन्धे । प्रावोस्यङ्काश्सीति^(१), मिथुनमेव करोति ।
उशिगसि प्रकेतोऽसि सुदितिरसीति, अष्टौ वसव एकादश-
रुद्रा द्वादशादित्या वाग् द्वाचिंशी स्वरस्त्वयस्त्विंशस्त्वयस्त्विंशहैवा
देवेभ्य एव यज्ञं प्राह । ओजोसि पितृभ्यस्त्वेति, बलमेव तत्
पितृनुसन्तनोति । तनुरसि प्रजाभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशु-
ननुसन्तनोति । रेवदस्योषधीभ्यस्त्वेति, ओषधीष्वेव यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति । पृतनाषाडसि पशुभ्यस्त्वेति, प्रजा एव पशुननु-
सन्तनोति । अभिजिदसीति, वज्रो वै षोडशी, व्याघ्रतोसौ
वज्रः, तस्मादेषोन्यै व्याघ्रतः । नाभुरसीति, प्रजापतिर्वै सप-
दशः, प्रजापतिमेवावरुन्धे ॥ १३ ॥

अधिपतिरसि धरुणोसि सथुसर्पैसि वयोधा असीति^(२),
प्राणोपानश्वक्षुः श्रोतुमित्येतानि वै पुरुषमकरन् । प्राणानुपैति,
प्रजात्या एव । त्रिवृदसि प्रवृदसि स्ववृदस्यनुवृदसीति, मिथुन-
मेव करोति । आरोहोसि प्ररोहोसि^(३) संरोहोस्यनुरोहोसीति,
प्रजापतिरेव । वसुकोसि वस्यष्टिरसि वेषश्रीरसीति^(४), प्रति-
गत्वं । रश्मिरसि क्षयाय ल्वेति, क्षयो वै देवाः, देवेभ्य एव

१ प्रावोस्यहासीति इति ग० ।

२ वयोधासीति च०, छ०, च ।

३ प्रारोहोसि इति भ० ।

४ वृषश्रीरसीति भ० ।

ष्ठितिरेव । आक्रमोसि सङ्क्रमोस्युत्क्रमोस्यक्तान्तिरसोति,
ऋद्धिरेव^(१) । यद्यदै सविता देवेभ्यः प्रासुवत्, तेनार्घुवत्^(२)
सवित्प्रसूता एव स्तुवन् न्यूधुवन्ति^(३) । वृहस्पतये स्तुतेति,
वृहस्पतिर्वा आङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा । तदनुमत्यै वीं भूर्जन-
दिति,^(४) प्रातःसवन् ऋग्मिरेवोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै
स्तुतेत्येव । ओं भुवो जनदिति, माध्यन्दिने सवने यजुर्भिरे-
वोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तैस्तुतेत्येव । ओं स्वर्जनदिति,
तृतीयसवने सामभिरेवोभयतोथर्वाङ्गिरोभिर्गुप्ताभिर्गुप्तै स्तुतेत्येव ।
अथ यद्यहीन उक्थः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोऽसोर्यामा वा स्यात्,
सर्वाभिः सर्वाभिरत ऊर्झं व्याहतिभिरनुजानाति । ओं भूर्भुवः
स्वर्जनहृधत् करदृहन् महत्तच्छमोमिन्द्रवन्त स्तुतेति, सेन्द्रात्माप-
गायत सेन्द्राऽस्तुत इत्येव । इन्द्रियवान् न्यूद्धिमान्^(५) वशीयान्
भवति, य एवं वेद, यश्चैवं विद्वान् स्तोमभागैर्यजते ॥ १४ ॥

यो ह वा आयताऽश्च प्रतियताऽश्च स्तोमभागान् विद्याच्च^(६)
विष्वर्धमानयोः सहतसोमयोः, ब्रह्मास्यास्तुतोषे स्तुतोर्जे स्तुतदेवस्य
सवितुः सबे वृहस्पतिं वः प्रजापतिं वो वसून्वो देवान् रुद्रान्वो

१ ऋधिरेवेति ख०, ग०, च० च ।

२ तेनार्घुवन् इति च० ।

३ रिधुवन्ति इति ख०, ग०, च । यृद्धुवतीति च० ।

४ वाभूर्जनदिति इति ख० ग०, च ।

५ सेन्द्रियांस्तुतेत्येवेन्द्रियवानुद्धिमान् इति ख०, । सेन्द्रियांस्तुतेत्येवेन्द्रियवान्
न्यूधिमानिति च० ।

६ विद्याच्चेति ख० ।

देवानादित्यान्वो देवान् साध्यान्वो देवानास्यान्वो देवान्विश्वान्वो
देवान् सर्वान्वो देवान्विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्योस्माकम-
स्तु केवल इतः क्षणोतु वीर्यम्, इत्येते ह वा आयताश्च प्रतिय-
ताश्च स्तोमभागाः, ताञ्जपनुपर्युपरि परेषां ब्रह्माणमवेच्छेत्^(१) ।
तत एषामधःशिरा ब्रह्मा पतति, ततो यज्ञः, ततो यजमानः ।
यजमानेऽधःशिरसि पतिते स इशोऽधःशिराः पतति । यस्मिन्नर्थे
यजन्ते देवाश्च ह वा असुराश्च, सवृतसोमो यज्ञावत्सुताम् ।
अथ इहस्तिराङ्गिरसो देवानां ब्रह्मा, स आयतात्मश्च प्रति-
यतात्मश्च स्तोमभागान् जपनुपर्युपर्यसुराणां ब्रह्माणमवेच्छे-
त । तत एषामधःशिरा ब्रह्माऽपतत्, ततो यज्ञः, ततोऽसुरा
इति ॥ १५ ॥

देवा यज्ञं पराजयन्त, तमाग्नौध्रात्पुनरुपाजयन्त, तदेतद्यज्ञ-
खापराजितं, यदाग्नौध्रं धदाग्नौध्राधिष्ठानान्विहरति । तत एवैनं
पुनस्त्वुते पराजित्यै । अप खलु वा एते गच्छन्ति, ये वहिष्ववमानं
सर्पन्ति । वहिष्ववमाने स्तुत आह अग्नीत्, अग्नीन्विहर, वर्हि-
स्तुणीहि, पुरोङ्गाशानलङ्कुर्विति । यज्ञमेवापराजित्य पुनस्त-
न्वाना आयन्त्यङ्गारैँ सवने विहरति, शलाकाभिस्तृतीयसवनं
मशुक्रत्वाय । अथो सभवत्येवमेवैतत्, दक्षिणो वै देवानां यज्ञं
रक्षांस्यजिघांसन्, तान्याग्नौध्रेणापाप्नत । तस्माद्दक्षिणामुखस्ति-
ष्टव्यग्नौत् प्रत्याश्रावयति, यज्ञस्याभिजित्यै रक्षसामपहत्यै
रक्षसामपहत्यै ॥ १६ ॥

१ ब्रह्माणमवेच्छते इति छ ।

तदा हुः, अथ कस्मात् सौम्य एवाधरे प्रवृत्ताहुतोर्जुह्वति, न हविर्यज्ञ इति । अक्षतस्ना वा एषा देवयज्या, यज्ञविर्यज्ञः । अथ हैवैव कुतस्ना एषा देवयज्या, यत् सौम्योधरः, तस्मात् सौम्य एवाधरे प्रवृत्ताहुतोर्जुह्वति । जुष्टो वाचे भूयासं जुष्टो वाचस्पतये देवि वाग् यद्वाचो मधुमत्तमं, तस्मिन्मा धाः स्वाहा वाचे स्वाहा वाचस्पतये स्वाहा सरस्वत्यै स्वाहा सरस्वत्या इति, पुरस्तात् स्वाहाकारिण जुहोति । तस्माद्वाग् अत ऊर्ज्जमुत्सृष्टा यज्ञं वहति । मनसोन्तरा^(१), मनसा हि मनः प्रौतम् । तदु हैके सप्ताहुतोर्जुह्वति, सप्त छन्दांसि प्रवृत्तानि प्रतिमन्त्रमिति वदन्तः । यथा मेखला पर्यस्यते मेधस्य चामेधस्य च विहृत्यै, एवं हैवैते न्युप्यन्ते, मेधस्य च विहृत्यै यज्ञस्य विहृत्यै । प्राचीनं हि धिष्ण्येभ्यो देवानां लोकाः, प्रतीचीनं मनुष्याणां । तस्मात् सोमं पिवता प्राच्चो धिषण्या नोपसर्थाः । जनं ह्येतदेवलोकं ह्यु ध्यारोहन्ति, तेषामेतदायतनं चोदयनं च, यदाम्नीध्रं च सदश्च । तद्योऽविद्वान् सञ्चरति, आर्त्तिमाच्छ्र्वति । अथ यो विद्वान्, सञ्चरति, न स धिषण्योयामार्त्तिमाच्छ्र्वति ॥ १७ ॥

प्रजापतिवै यज्ञः, तस्मिन् सर्वे कामाः सर्वा इष्टौः सर्वममृतत्वं । तस्य हैते गोप्तारः, यज्ञिष्ण्यीयः, तान् सदः प्रसृप्यन्^(२) मस्करोति, नमो नम इति । न हि नमस्कारमतिदेवाः, ते ह नमसिताः कर्त्तारमतिसृजन्तौति । तत एतं प्रजापतिं यज्ञं प्रपद्यते, नमो नम

१ मनसोन्तरामिति ख० ।

२ प्रसृप्यमिति ख० ।

इति ॥ न हि नमस्कारमतिदेवाः, स तत्रैव यजमानः सर्वान्
कामानाप्नोति सर्वान् कामानाप्नोति ॥ १८ ॥

यो वै सदस्यान् गन्धर्वान्वेद, न सदस्यामर्त्तिमाच्छ्रुतिः । सदः
प्रसृप्तन्^(१)ब्रूयादुपद्रष्टे नम इति, अग्निर्वै द्रष्टा, तस्मा उएवात्मानं
परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद,
सदः प्रसृप्त्य ब्रूयादुपश्चिमे नम इति । वायुर्वाऽउपश्चिता, तस्मा उ
एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते, य
एवं वेद । सदः प्रसर्पन् ब्रूयात्, अनुख्याते नम इति, आदिल्यो वा
अनुख्याता तस्मा उ एवात्मानं परिदधाति सर्वमायुरेति न पुरा
जरसः प्रमीयते । य एवं वेद सदः प्रसृप्तो ब्रूयात्, उपद्रष्टे नम
इति । ब्राह्मणो वा उपद्रष्टा, तस्मा ऊ एवात्मानं परिदधाति
सर्वमायुरेति न पुरा जरसः प्रमीयते । य एवं वेद, एते वै सदस्या
गन्धर्वाः, स एवमेतान् सदस्यान् गन्धर्वानविद्वान् सदः प्रसर्पति,
स सदस्यामार्त्तिमाच्छ्रुतिः, अथ यो विद्वान् सञ्चरति, न सदस्या-
मार्त्तिमाच्छ्रुतिः । एतेन ह स्म वा आङ्गिरसः सर्वं सदः पर्याहुः,
ते न सदस्यामार्त्तिमाच्छ्रुतिः । अथ यान् कामयेत न सदस्या-
मार्त्तिमाच्छ्रुयुरिति । तेभ्य एतेन सर्वं सदः परिब्रूयातेन
सदस्यामार्त्तिमाच्छ्रुतिः । अथ यं कामयेत प्रमीयतेति, तमेतेभ्य
आहृश्चेत् प्रमीयते ॥ १९ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रो यज्ञोथ कस्मात् वावेव प्रातः सवने प्रस्थितानां
प्रत्यक्षादैन्द्रीभ्यां यजतो होता चैव ब्राह्मणाच्छसो च । इदं ते
मोम्यं मध्विति होता यजति । इन्द्र त्वा हृषभं वयमिति

१ प्रसृपेष्येति ख० । प्रसृप्त्यमिति श० ।

ब्राह्मणाच्छंसौ । जानादेवत्याभिरितरे । कथं तेषामैन्द्रियो
भवन्ति^(१) । मित्रं वयं हवामह इति, मैत्रावरुणो यजति ।
वरुणं सोमपौतय इति, यद्वै किञ्च पौतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं
प्रीणाति । मरुतो यस्य हि च्य इति, पौता यजति ।
ससुगीपातमो जन इति, इन्द्रो वै गोपाः, तदैन्द्रं रूपं,
तेनेन्द्रं प्रीणाति । अग्ने पत्नीरिहावहेति, नेष्टा यजति । लष्टारं
सोमपौतय इति, यद्वै किञ्च पौतवत्, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं
प्रीणाति । उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति । सोमपृष्ठाय
वेधस इति, इन्द्रो वै वेधाः, तदैन्द्रं रूपं, तेनेन्द्रं प्रीणाति ।
प्रातर्थ्यावभिरागतं देवेभिर्जन्या^(२) वसू, इन्द्राग्नी सोमपौतय इति ।
स्वयं समृद्धा अच्छावाकस्यैवमु हैता एन्द्रियो भवन्ति, यन्नाना-
देवत्याः, तेनान्या देवताः प्रीणाति । यज्ञायत्राः, तेनाग्नेयः,
तस्मादेताभिस्त्वयमवाप्तं भवति ॥ २० ॥

ते वै खलु सर्व एव माध्यन्दिने प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रीभि-
र्यजन्ति, अभिलृणवतौभिरेकेषि वा । सोममभि यमुग्रतद्व-
इति, होता यजति । सर्वेषाहि य ऋजौषी तरुत इति,
मैत्रावरुणः । एवा पाहि प्रलया मन्दतु लेति, ब्राह्मणाच्छुत्सौ ।
आर्वाङ्गेहि सोमकामन्त्वाहुरिति, पौता । तवायं सोमस्वर्ण-
र्वाङ्गिति, नेष्टा । इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना इति, अच्छा-
वाकः आपूर्णे अस्य कलशः स्वाहेति आग्नीध्रः । एवमु हैता
अभिलृणवत्यो भवन्ति । इन्द्रो वै प्रातः सवनन्नाभ्यजायत्, स

१ भवतौति इति ग० ।

२ जेन्या इति ख०, ग०, च । जेज्ञा इति अ० ट० च ।

एताभिर्माध्यन्दिनं सवनमध्यवृणवत्, तद्यदेताभिर्माध्यन्दिनं
सवनमध्यवृणवत्, तस्मादेता अभिवृणवत्यो भवन्ति ॥ २१ ॥

तदाहुः, यदैन्द्रार्भवं वृतीयसवनमय कस्मादेक एव वृतीयसवने
प्रस्थितानां प्रत्यक्षादैन्द्रार्भव्या यजति । इन्द्र ऋभिर्बाजवद्धिः^(१)
समुक्तिमिति होतैव नानादेवत्याभिरितरे कथं तेषा मैन्द्रार्भव्यो-
भवन्ति । इन्द्रावरुणा सुतपाविमःसुतमिति मैत्रावरुणो यजति ।
युवो रथो अध्वरो देववोतय इति, बह्नि वा ह तद्भूणां
रूपम् । इन्द्रश्च सोमं पिवतं वृहस्यत इति ब्राह्मणाच्छंसी
यजति । आवां विश्वन्त्वद्वः स्वाभुव इति, बह्नि वा ह
तद्भूणां रूपं । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुषद इति पोता यजति ।
रघुपत्वा नः प्र जिगात बाहुभिरिति, बह्नि वा ह तद्भूणा
रूपं । अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेति नेष्ठा यजति । गन्त-
नेति, बह्नि वा ह तद्भूणां रूपम् । इन्द्रविश्व पिवतं मध्वो
अस्येत्यच्छावाको यजति । आ वामध्वांसि मदिराख्यग्मन्त्रिति,
बह्नि वा ह तद्भूणां रूपम् । इमःस्तोममर्हते जातवेदस इत्या-
ग्नीध्रो यजति रथमिव संमहे मामनीषयेति, बह्नि वा ह तद्भूणां
रूपम् । एवमुहैता एन्द्रार्भव्यो भवन्ति, यत्रानादेवत्यास्तेनान्या
देवताः प्रीणति । यदु जगत् प्राप्ताहै जागतमु वै वृतीयसवनं
वृतीयसवनस्य समर्थै ॥ २२ ॥

विचक्षणवतीं वाचं भाषते^(२) च नसितवतीं । विचक्षयन्ति
ब्राह्मणं च न सपन्ति, प्राजापत्यं सत्यं वदन्ति । एतद्वै मनुष्येषु सत्यं

१ वाजमभिरिति ख ३ ।

२ भाषते इति ख ३ ।

यत्कुः । तस्मादाहुराचक्षणमन्दागिति^(१) । स यदा हाद्राच्च-
मिति । तथा हास्य श्रहधति, यद्युवै स्वयं वै दृष्टं^(२) भवति. न
बहुनां जनानामेष श्रहधाति - तस्माद्विचक्षणवतीं वाचं भाषन्ते
च न सितवर्तीं । मन्योन्तरा हैवैषां वागुदिता भवति ॥२३॥

सद्वतयज्ञो वा एषः, यद्यर्शपूर्णमासौ । कस्य वाव देवा
यज्ञमागच्छन्ति, कस्य वा न । बहुनां वा एतत् यजमानानां
सामान्यमहः । तस्मात् पूर्वद्युदेवताः परिगृह्णोयात् । यो ह वै
पूर्वद्युदेवताः परिगृह्णाति, तस्य श्खोभूते यज्ञमागच्छन्ति ।
तस्माद्विहत्यस्य चतस्र ऋचो जपेत् । यज्ञविदो हि मन्यन्ते, सोम
एव सद्वत इति. यज्ञो यज्ञेन सद्वतः ॥२४॥

कल्यर्थवेदोन्तरगोपयज्ञाणस्य द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥२॥

अथ तृतीयप्रपाठकः ।

ओम् । देवपाचं वै वषट्कारः । यदषट् करोति, देवपात्रेणैव
तहेवतास्तप्यति । अथो यदाभिलृष्टन्तोरभिसंस्थं^(३) तप्यति,
एवमेतदेवतास्तप्यति । यदनु वषट् करोति, तद्यथैवादोऽश्वान्वा
(४)गा वा पुनरभ्याघारं तप्यति । एवमेव तहेवतास्तप्यति, यदनु

१ आचक्षणमदागिति भ॒ ।

२ रिएभिति ट० ।

३ लपान्तोभिरभिसंस्थिति इ० ।

४ अषा वेति र० ।

वषट् करोति । इमानेवाम्नौ गुपासत इत्याहुर्धिष्णगानथ कस्मात् पूर्वस्मिन्नेवाम्नौ जुह्नति पूर्वस्मिन्बषट् करोति । यदेव सोमस्याम्ने वीहीति अनु वषट् करोति, तेनैव वषट् करोति, धिष्णगान् प्रौणाति । अथ संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । येषां नानु वषट् करोति, तदाहुः, को नु सोमस्य स्थिष्टकङ्गाग इति । यदेव सोमस्याम्ने वीहीत्यनु वषट् करोति, तेनैव संस्थितान् सोमान् भक्षयन्तीत्याहुः । स च एष सोमस्य स्थिष्टकङ्गागः, यदनु वषट् करोति ॥ १ ॥

वज्रो वै वषट्-कारः । स यं^(१), हिष्यात् तं मनसा ध्यायन् वषट् कुर्यात् । तस्मिंस्तद्वज्रमास्यापयति । षडिति वषट्-करोति । षडू ऋतवः, ऋतूनामास्यै । वौषडिति वषट् करोति । असौ वाव वौ ऋतवः षट्, एतमेव तद्वज्रादधाति, ऋतुषु प्रतिष्ठापयति । तदु ह स्माह, वै त एतानिव^(२) एतेन षट् प्रतिष्ठापयति । द्वौरक्तरिक्षे प्रतिष्ठाता, अन्तरिक्षं पृथिव्यां, पृथिव्यप्सु, आपः सत्येन, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसि । इत्येता एव तद्वेषताः प्रतिष्ठान्याः प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं देव ॥ २ ॥

वयो वै वषट्-काराः, वज्रो धामच्छदक्तः^(३) । स यदेवोच्चैर्बल-वषट् करोति, स वज्रस्तत्त्वान्^(४) प्रहरति हिष्टते भ्रातृव्याय, यथं

^१ स्थमिति ग०, च०, क० च ।

^२ एतानि वा इति श० ।

^३ धामच्छदक्त इति श० ।

^४ वज्रस्तत्त्वमिति भ०, श० च ।

योस्य सूत्यः, तस्मै स्तरीतवे^(१) । तस्मात् स भ्रातृव्यवता^(२)
वषट् कृत्यः । अथ यः स यः सन्ततो निर्हाणच्छ^(३) स्वधामच्छत्,
तन्तं प्रजाश्च पश्ववशानुपतिष्ठन्ते । तस्मात् स प्रजाकामेन पशु-
कामेन वषट् कृत्यः । अथ येनैव षट् पराभ्रोति,^(४) स कृत्तो
रित्यात्मानं^(५) रिणक्ति यजमानस्य । पापीयान् वषट् कर्त्ता
भवति, पापीयान् यस्मै वषट् करोति । तस्मात्स्याशन्वियात् ।
किंस्त्वित् स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माह, योस्य वषट्
कर्ता भवति, अतैवैनं यथा कामयेत तथा कुर्याद्यं कामयेत
यथैवानीजानोभूत्तथैवेजानः स्यादिति । यथैवास्यर्चं ब्रूयात्तथै-
वास्य वषट् कुर्यात् । समानमेवैनं तत् करोति, यज्ञामयेत
पापीयान् स्यादिति । उच्चैस्तरामस्यर्चं ब्रूयान्नौचैस्तरावषट्^(६)
कुर्यात् । पापीयथस्मेवैनं तत् करोति, यं कामयेत श्रीयान्
स्यादिति । नौचैस्तरामस्यर्चं ब्रूयादुच्चै स्तरान्वषट् कुर्यात्,
श्रीयाथस्मेवैनं तत् करोति, श्रिय एवैनं तच्छ्रियमाद-
धाति ॥ ३ ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायन् वषट्

१ योस्य खृपस्तस्मै स्तरीतस्तवे इति ४० । योस्य लृपस्तस्मै तरीतवे इति ५०,
६० च ।

२ भ्रातृव्याप्त इति ५०, ७० च ।

३ निर्हाणच्छदिति ४० ।

४ येनैव षट् पराभ्रोति इति ८० । येनैव षडपराष्ट्रोतोति ५०, ६०, ७० च ।

५ रिणक्त्यात्मानमिति ८०, ८० च ।

६ नौचैस्तरान् वषडिति ८० भ० ८० च ।

कुर्यात् । साक्षादेव तद्देवतां प्रौष्णाति, प्रत्यक्षादेवतां परिगृह्णोति । सततम् च वषट्कृत्यं सन्तत्यै सम्बोधते प्रजयापश्चभिः, य एवं वेद ॥ ४ ॥

वज्रो वै वषट्कारः । स उ एष प्रहृतः^५ शांतोदीदाय । तस्य ह न सर्वं एव शान्तिं वेद नो प्रतिष्ठां । तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव मृत्युः, तस्य हैषैव शान्तिरेषा प्रतिष्ठा, यद्वागिति । वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्ययते, वषट्कार मा मां प्रमृक्षो माहं त्वां प्रमृक्षं वृहतां मन उपहृये व्यानेन शरीरं प्रतिष्ठामि, प्रतिष्ठां गच्छन् प्रतिष्ठां मा गमयेदिति । तदु ह स्माह, दीर्घमेवैतत् सदः प्रभूजः । सह ओज इत्यनुमन्त्ययेत, ओजस्व ह वै सहस्र वषट्कारश्च प्रियतमि तन्वौ प्रियाभ्यामेव तत्तनूभ्यां समर्जयति । प्रियया तन्वा समृध्यते, य एवं वेद ॥ ५ ॥

वाक् च ह वै प्राणापानौ च वषट्कारः, ते वषट्कृतेवषट्कृते व्युत्क्रामन्ति । ताननुमन्त्ययते, वागोजः सह ओजो मयि प्राणापानाविति । वाचं चैव तत् प्राणापानौ च हीता आत्मनि प्रतिष्ठापयति, सर्वमायुरेति, न पुरा जरसः प्रमौयते, य एवं वेद । शब्दो भव हृद आपौत इन्द्रो पितिव सोमसूनवे सुशेवः । संखेव सख्य उरु शशुस धोरः प्रण आयुर्जीवसे सोम तारीरित्यात्मनं प्रत्यभिसृशति, ईश्वरो वा एषो प्रत्यभिसृष्टो यजमानस्यायुः प्रत्यविहर्तुर्मनरिहन्माभक्षयेदिति । तद्यदेतेन प्रत्यभिसृशति, आयुरेवास्मै तत् प्रतिरते । आप्यायस्वसंतेपयाथ्सौति हाभ्यां च मानाप्याययन्त्यभिरूपाभ्यां । यद् यज्ञेभिरूपं, तत् समृद्धं ॥ ६ ॥

प्राणा वा कृतुयाजाः, तद्यद्यतुयाजैश्चरन्ति, प्राणनेव तद्यजमाने दधति । षडतुनेति यजन्ति, प्राणमेव तद्यजमाने दधति । चत्वार कृतुभिर्यजन्ति, अपानमेव तद्यजमाने दधति । हिक्ष्टुनेति उपरिष्टाद्, व्यानमेव तद्यजमाने दधति । स चासुसमृतस्वेधाविहृतः^(१), प्राणोपानो व्यान इति । ततोऽन्यत्र गुणितस्तथाह यजमानः, सर्वमायुरेत्यस्मिंश्लोक आध्रौत्याप्नीत्यसृतत्वमन्तिं खर्गे लोके । ते वा एते प्राणा एव, यद्यतुयाजाः । तस्माद्वानान्^(२) ततो यजन्ति^(३), प्राणानां सन्तत्यै । सन्तता इव हौमि प्राणाः । अथो कृतवो वा कृतुयाजाः । सुख्यानुवषट्कारः । योतानुवषट्^(४) कुर्यात्, असुख्यितानुतून् संखापयेत् । यस्तं तत्र ब्रूयात् असुख्यितानुतून् समतिष्ठि । यो दुःखमनुभविष्यतीति^(५), शश्वत्तथा स्यात् ॥ ७ ॥

तदाहुः, यज्ञोताऽयज्ञोता यज्ञदिति, मैत्रावरुणो होत्रे प्रेष्ठति, अथ कस्मादहोत्यः सद्गो होत्राशंसिभ्यो होता यज्ञोता यज्ञदिति^(६) प्रेष्ठतीति । वाग्वै होता, वाक् सर्वं कृत्विजः, वाग् यज्ञहाग् यज्ञदिति । अथो सर्वे वा एते सप्तहोतारोपि वा कृचाभ्युदितं, सप्तहोतार कृतुया यजन्तीति । अथ य उपरिष्टाद्

१ विहूत इति ग० । विहित इति च० ।

२ तस्माद्वानमिति भ०, ट० च ।

३ यजतीति ग० ।

४ योक्त्रानुवषट्डिति ग०, च०, भ०, ट० च ।

५ दुःखमं भविष्यतीतीति च०, भ०, ट० च ।

६ होत्राशंसिभ्यो होता यज्ञदितीति ग० ।

संवसरः, संवसरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः । स योत्र भक्षये-
द्यस्तं तत्र ब्रूयात् । अशान्तो भक्षो नानुवषट्कृत आत्मानमन्त-
रगान्न जीविष्टातीति । तथा हास्याद्यो^(१) वै भक्षयेत्,^(२) प्राणी
द्वादशर्चजामितायै, ते वै द्वादश भवन्ति, द्वादश ह वै मासाः,
भक्षः प्राण आत्मनमन्तरगादिति । तथैव ह भवति लिम्पेदिति
वाव जिग्नेत्तत्र^(३) त द्विदेवत्येषु^(४) चेति, तदु तत्र शासनं वेद-
यन्ते^(५) अथ यद्मू व्यभिचरती नानान्योन्यमनुप्रपद्येते अध्वर्यू ।
तस्माद्दतुकृतुर्नानुप्रपद्येते ॥ ८ ॥

प्रजापतिर्वै यत् प्रजा असृजत, तां वै तान्ता असृजत । ता
हिङ्गारणैवाभ्यजिधत् । ताः प्रजा अमारन्^(६), तद्ध्वते वा एत-
द्यज्ञो यज्ञवींषि पच्यन्ते । यत् सोमः सूयते, यत् पशुरालभ्यते,
हिङ्गरिण वा एतत् प्रजापतिर्हि तमभिजिग्नति, यज्ञस्याहतायै
^(७) यज्ञस्याद्यै यज्ञस्य वीर्यवत्तया इति । तस्मादु हिङ्गत्क्रियते,
तस्मादु य एव पिता पुत्राणां सूक्ष्मति, स श्रेष्ठो भवति, प्रजाप
तिर्हि तमभिजिग्नति । यच्छकुनिराण्डमध्यास्ते^(८) यन्न सूयते,

१ हस्याद्य इति क०, ट० च ।

२ भक्षेदिति भ० ।

३ /जिग्ने तत्रेति च०, भ०, ट० च ।

४ तद्विदेव तेषु इति म०, भ०, ट०, च । तद्विदेव तेषु इति क० ।

५ तद्विदेव तेषु इति ग० ।

६ अखमारन् इति क० । अखमारग्निति भ० ।

७ यज्ञस्याहतनायै इति च०, भ० च ।

८ सध्य आस्ते इति भ० ।

तद्वि सापि हिङ्कृणीति । अथो खखा हुः, महर्षिर्वा^(१) एतद्यज्ञस्याग्रे गेयमपश्यत् । तदेतद्यज्ञस्याग्रे गेयं, यज्ञिङ्कारः । तं देवाश्च कृष्णशाब्रुवन्, वसिष्ठोयमस्तु, यो नो यज्ञस्याग्रे गेयमद्रागिति^(२) । तदेतद्यज्ञस्याग्रे मेयं, यज्ञिङ्कारः । ततो वै स देवानां श्रेष्ठोभवत् । ये न वै श्रेष्ठः, तेन वसिष्ठः । तस्माद्यस्मिन्वासिष्ठो ब्राह्मणः स्यात्, तं दक्षिणाया नान्तरौयात् । तथा हास्य प्राता हिङ्कारो भवति । अथ देवाश्च ह वा कृष्णश्च यद्कृसामे अपश्यन् । तन्ह स्मैने^(३) अपश्यन् । ते यचैने अपश्यन्, तत एवैनं सवं दोहमदुहन् । ते वा एते दुग्धे यातयामे, य कृक्सामे । ते हिङ्कारेणैवाप्यायेते । हिङ्कारेण वा कृक्सामे आपौने यजमानाय दीहं दुहाते । तस्मादु हिङ्कत्याध्वर्यवः सोममभिषुणून्ति । हिङ्कत्योऽनातारः साम्ना स्तुवन्ति । हिङ्कृत्योक्थश्च कृचार्त्तिज्यं कुर्वन्ति । हिङ्कत्याथर्वाणो ब्रह्मत्वं कुर्वन्ति । तस्मादु हिङ्कियते । प्रजापतिहि तमभिजिधति । अथो खखा हुः, एको वै प्रजापते ब्रह्मं विभक्तिं गौरेव, तदुभये पश्व उपजीवन्ति, ये च याम्या ये चारख्या इति ॥ ६ ॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः, क्वन्दसि प्रतिष्ठाप्यमिति । शंसावोमित्याद्ययते, प्रातःसवने त्रप्त्वरेण । शंसावो दैवत्यध्वर्युः प्रतिष्ठणाति । पञ्चाक्षर तत अष्टाक्षर सम्पद्यते । अष्टाक्षरा

१ महर्षिर्वेति च०, ग०, च । महर्षेवेति भ० ।

२ गेयमस्याद्रागिति द० ।

३ ह स्मैते इति ।

वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत्^(१) । पुरस्तात् प्रातःसवने चौकूपता^(२)
मुक्थं वाचील्लाह, शस्त्रा उत्तरक्षरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युः
प्रतिगृणाति । चतुरक्षरं तत्, अष्टाक्षरं सम्पद्यते । अष्टाक्षरा
वै गायत्री, गायत्रीमेवैतत् । उभयः प्रातःसवने चौकूपता
(३)मध्वर्यो शंसावोमित्याह्वयते । माध्यन्दिने षड्क्षरेण शंसा-
वो दैवेत्यध्वर्यः प्रतिगृणाति । पञ्चाक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्प-
द्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत् । पुरस्तान्
माध्यन्दिने चौकूपता^(४)मुक्थं वाचीन्द्रायेत्याह, शस्त्रा षड्क्षर-
मोमुक्थशा यजेत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । पञ्चाक्षरं तदेकादशाक्षरं
सम्पद्यते । एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुभमेवैतत् । उभयतो
माध्यन्दिने चौकूपता^(५) मध्वर्यो शङ्गशङ्गसावोमित्याह्वयते । तृतीय-
सवने सप्ताक्षरेण शङ्गसावोदैवेत्यध्वयः प्रतिगृणाति । पञ्चाक्षरं
तदृद्वादशाक्षरं सम्पद्यते । द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेवैतत् ।
पुरस्तात्तृतीयसवने चौकूपता^(६)मुक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह,
शस्त्रा नवाक्षरमोमुक्थशा इत्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । त्राक्षरं
तदृद्वादशाक्षरं सम्पद्यते । द्वादशाक्षरा वै जगती, जगतीमेवैतत् ।
उभयतस्तृतीयसवने चौकूपता^(७) मित्येतदै कृन्दः, कृन्दसि प्रति-
ष्ठापयति । कल्पयल्लिव देवविशः, य एवं विद । तदप्येषाभ्यनूत्ता,
यहायत्रे अधिगायत्रमाहितमिति ॥ १० ॥

अथैतद्वानाक्षन्दास्यैन्तरेण गर्ता इव । अथैते अविष्टे बलिष्टे

१ गायत्रेवैतदिति २० ।

२,३,४,५,६,७, चौकूपतिभः, चौकूपतिभः ।

नान्तरे णव ते ताभ्यां^(१) प्रतिपद्यते, तद्गत्तस्कन्दं रोहस्यरूपं स्वर्गं
तदनु वा न^(२) सङ्क्रामेत् । अमृतं वै प्रसवः, अमृतेनैव तत्
मृत्युं तरति । तद्यथा मन्त्रेण वा वृश्चिन वा गत्तं सङ्क्रामेत्,
एवं तत् प्रणवेनोपसन्तनोति । ब्रह्म ह वै प्रणवः, ब्रह्मणैवास्मै तद्वा-
ह्नोपसन्तनोति । शुद्धः प्रणवः स्यात् प्रजाकामानां मकरान्तः ।
प्रतिष्ठाकामानां मकरान्तः प्रणवः स्यादिति हैका आहुः । शुद्ध इति
त्वेव स्थितो मीमांसितः प्रणवः । अथात इह शुद्ध इह पूर्ण इति,
शुद्धः प्रणवः स्याच्छस्त्रानुवचनयोर्मध्य इति, ह स्माह कौषीत-
किः । तथासंहितं भवति मकरान्तोवसानार्थे । प्रतिष्ठा वा अव-
सन्न, प्रतिष्ठित्या एव । अथोभयोः कामयोरास्या एतौ वै छन्दः-
प्रवाहावरं छन्दः परच्छन्दोतिप्रवहतः, तस्यायुर्नहिनस्ति, छन्दसां
छन्दोतिप्रोढं स्यात्, यत्रैव यं द्विष्टात्तं मनसा प्रैव विध्ये^(३) छन्दसां
क्रन्दत्रै द्रवति वाचं वा शोर्थत इति । चिः प्रथमां चिरुत्तमाम-
न्वाह, यज्ञस्यैव तद्विसौ नह्यति, स्थेन्ने वलायाविस्त्रं साय । यद्यपि
छन्दः प्रातःसवने युज्येतार्द्धर्चं ग एव तस्य शंस्यं^(४) गायत्रा
रूपेण । अथो प्रातःसवनरूपेणेति, न लिष्टुजगत्यावेतस्मिं
स्यानेर्धर्चशस्ये यत् किञ्चिच्छन्दः प्रातःसवने युज्येतां^(५) पच्छ
एवैनयोः शस्यमिति सा स्थितिः ॥ ११ ॥

१ वलिष्ठेनान्तरेवत्येताभ्यामिति च ० ।

२ तदनुवानमिति च०. छ०, भ०, ठ० च ।

३ वैध्ये इति ठ० ।

४ शंस्यामिति भ० ।

५ युज्यतामिति क० ।

अथात एकाहस्य प्रातःसवनं । प्रजापतिं है यज्ञं तत्वानं
वहिष्ववमान एव मृत्युं मृत्युपाशेन प्रत्युपाक्रामत । स आम्नेया
गायत्राज्यं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्बाव तं पश्यत्^(१) । प्रजापतिं पर्यक्रा-
मत् । तं सांमाज्येष्ठसीदत् । स वायव्या प्रउगं प्रत्यपद्यत । मृत्यु-
र्बाव तं पश्यत्^(२) । प्रजापतिं पर्यक्रामत् । तं माध्यन्दिने पवमाने
सीदत् । स ऐन्द्रया विष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत । मृत्युर्वाव तं
पश्यत्^(३) । प्रजापतिं पर्यक्रामत्^(४) । स तेनैव इषिषे पूर्वो
निष्केवल्लस्य स्तोत्रियमासीदत्, तमस्तुणोत् । तस्माद् य एव
पूर्वमासीदति, स तत् स्तुणुते । विष्णान् मृत्युरनवकाशमपा-
द्रवत्, अशृंसत्, इतरो निष्केवल्लं । तस्मादेकमेवोक्यं होता
मरुत्वतीयेन प्रतिपद्यते । निष्केवल्लमेवाच इह प्रजापतिं मृत्युर्ब्य-
जहात् ॥ १२ ॥

मैत्रावरुणावव्रवीत्, युवं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां,
मैत्रावरुणीयां । तथेत्यब्रूतां । तौ मयुजौ सबलौ भूत्वा प्राप्तहा
मृत्युमत्येतां । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां मैत्रावरुणीयां^(५) ।
तस्मान् मैत्रावरुणः प्रातःनवने मैत्रावरुणानि शंसति । तौ ह्यस्यै-
तद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यदेव मैत्रावरुणानि शंसति, प्रति

१ मृत्युर्बावदेतं पश्यन् द्वाते छ० । मृत्युर्बावदं पश्यदिति ग०, भ० च ।

२, ३, मृत्युर्बावदं पश्यदिति भ०, ठ० च । मृत्युर्बाव तं पश्यन्निति छ० ।

४ ट, चिन्हित-पुस्तके तं मध्यन्दिन इत्यादिः पर्यक्रामदित्यनः पाठः पुनर-
पाठः ।

५ ट, चिन्हितपुस्तके तथेत्यब्रूतामित्यादिमैत्रावरुणीयामित्यनः पाठः पुनर-
पाठः ।

वां सूर उदिते विधेम नमोभिमित्रावरुणोत हव्यैः । उत वा-
मुषसी बुधिः^(१) साकं सूर्यस्य रश्मिभिरिति ऋचाभ्यनूक्तं ।
मा नो मित्रावरुणा नो गत्ते रिशादसेति, मैत्रावरुणस्य
स्तोत्रियानुरूपौ । प्र वो मित्राय गायत्रेति उक्थमुखं । प्र मित्र-
योर्वरुणयोरिति पर्यासः । आयातं मित्रावरुणेति यजति । एत
एव तद्वेते यथाभागं प्रीणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्ये-
वाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराश्छुसाः सोदन्ति ॥ १३ ॥

इन्द्रमब्रवीत्, त्वं न इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरन् ब्राह्मणाच्छु-
सीयां । केन सहेति । सूर्येणेति । तथेत्यब्रूताम् । तौ सयुजौ
सबलौ भूत्वा प्रासहा मृत्युमत्यैताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्ग-
मनुसमाहरतां ब्राह्मणाच्छुसीयां । तस्मादृ ब्राह्मणाच्छुसी
प्रातःसवन एन्द्राणि सूर्यन्यङ्गानि शुभ्यति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञ-
स्याङ्गमनुसमाहरतां । यद्वेव एन्द्राणि सूर्यन्यङ्गानि शुभ्यति,
इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपौतिरिति
ऋचाभ्यनूक्तम् । आयाहि सुषुमाहित आ नो याहि सुतावत
इति ब्राह्मणाच्छुसिन स्तोत्रियानुरूपौ । अयम् त्वा विचर्षण
इति उक्थमुखं । उद्देदभिश्चितामघमिति पर्यासः । इन्द्र क्रतुविद-
मिति यजति । एते एव तद्वेते यथाभागं प्रीणाति, वषट्कृत्यानुवषट्
करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
राश्छुसाः सोदन्ति ॥ १४ ॥

इन्द्रानी अब्रवीत्, युवन् इमं यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरताम्

च्छावाकीयां । तथेत्वब्रूताम् । तौ सयुजौ सबलौ भूत्वा
प्रासहा मृत्युमत्येताम् । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरता-
मच्छावाकीयां । तस्माद्च्छावाकः प्रातःसवन इन्द्राग्नानि
शंसति । तौ ह्यस्यैतद्यज्ञस्याङ्गमनुसमाहरतां । यहेवैन्द्राग्नानि
शंसति, प्रातर्यावभिरागतन्देवेभिर्ज्या वसू । इन्द्राग्नी सीम-
पौत्रय इति, कृचाभ्यनूक्तम् । इन्द्राग्नी आगतन्तोशा हृत्वहणा
हुव इति, अच्छावाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ । इन्द्राग्नी अपसस्तरी-
त्युक्थमुखं । इहेन्द्राग्नी उपहृय इति पर्यासः । इन्द्राग्नी आगत-
मिति, यजति । एते एव तदेवते यथाभागं प्रीणाति वषट्-
कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यना-
राशश्चाः सौदन्ति ॥ १५ ॥

अथ शंसावोमिति, स्तोत्रियायानुरूपायोक्थमुखाय परिधानी-
यायै इति, चतुश्चतुराह्नयन्ते^(१) । चतस्रो वै दिशः, दिच्छु तत् प्रति-
तिष्ठन्ते^(२) । अथो चतुष्पादः पश्वः, पशूनामास्यै । अथो चतु-
ष्वर्वाणो हि प्रातःसवने होडकाः । तस्माच्चतःसर्वे गायत्राणि
शंसन्ति । गायत्रं हि प्रातःसवनं सर्वे समवतीभिः परिदधति ।
तद्यत् समवतीभिः परिदधति, अन्तो वै पर्यासीन्त उद्दर्काः, अन्ते-
नैषान्तं परिदधति । सर्वे मद्दतीभिर्यजन्ति, तद्यत् मद्दतीभिर्य-
जन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पोतवतीभिरभिरुपाभिर्यजन्ति । यद्य-
ज्ञेभिरुपं, तत्सृङ्घं । सवइनुवषट् कुर्वन्ति, स्विष्टक्षाया अन-

१ आवृहथते इति ग० ।

२ प्रतितिष्ठन्तीति छ० । प्रतितिष्ठते इति ग० ।

वषट्कारो नेत् स्थिष्टकृतमन्तरयामेति । अयं वै लोकः प्रातः-
सवनं । तस्य पञ्च दिशः पञ्चोक्त्यानि । प्रातःसवनस्य स एतैः
पञ्चभिरुक्त्यैरेताः पञ्च दिश आप्नोत्येताः पञ्च दिश आ-
प्नेति ॥ १६ ॥

मन्ति वा एतसोमं, यदभिषुण्वन्ति । यज्ञं वा एतद्मन्ति,
यद्दक्षिणा नौयन्ते । यज्ञं वा एताः सद्दक्षियन्ति, तद्दक्षिणानां
दक्षिणात्वं । स्वर्गो वै लोको माध्यन्दिनं सवनं । यमाध्यन्दिने
सवने दक्षिणा नौयन्ते, स्वर्गस्य लोकस्य समर्थै । बहुदेयं सेतुं वा
एतत् यजमानः संस्कुरुते स्वर्गस्य लोकस्याक्रान्त्यै प्रजाक्रान्त्यै ।
द्वायां गार्हपत्ये^(१) जुहोत्यधर्युः, अस्याक्रान्तेनाक्रमयत्याम्नेया-
म्नोध्रौये, अन्तरिक्षं तेन । यत्सध्यन्दिने सवने दक्षिणा नौयन्ते,
स्वर्गं एतेन लोके हिरण्यं हस्ते भवति । अथ नयति, सत्यं वै
हिरण्यं, सत्येनैवैनं तन्नयति अग्नेण गार्हपत्यं जघनेन सदो-
न्तराम्नोध्रौयञ्च सदञ्च । ता उदीचीरन्तराम्नोध्रौयञ्च सदञ्च
चालालञ्जोत्सृजन्ति । एतेन ह स्म वा अङ्गिरसः स्वर्गं लोक-
मायन् । ता वा एताः पन्थानमभिवहन्ति ॥ १७ ॥

अग्नोध्रि^(२) अग्ने ददाति । यज्ञमुखं वा अग्नोत्, यज्ञमुखेनैव
तद्यज्ञमुखं समर्धयति । ब्रह्मणे ददाति । प्राजापत्यो वै ब्रह्मा,
प्रज पतिमेव तेन प्रोशाति । कृत्विग्भ्यो ददाति, होत्रा एव तया
प्रोणाति । सदस्येभ्यो ददाति. सोमपीथस्तथा निष्कृतीते । न हि
तस्मा अर्हति सोमपीथः, तथा निष्कृतीयात् । यां शुश्रूषव आर्ष-

१ गार्हपत्येनैति भ०, ३ , च ।

२ ग्रंथ इनि ३० च ।

याय ददाति, देवलोके तयार्जुति । यामशुश्रूषवेऽनार्षेयाय ददाति, मनुष्यलोके तयार्जुतिः । यामं प्रसूपाय ददाति, वनस्पतयस्तया प्रथन्ते । यां याचमानाय ददाति, भालृव्यन्तया जिन्वते । यां भौषाक्षत्रं, तया ब्रह्मातीयात् । यां प्रतिनुदन्ते सा व्याघ्रौ दक्षिणा । यस्तां पुनः प्रतिगृह्णौयात्, व्याघ्रौ ह्येनं भूत्वा प्रवृत्तीनौयात् । अन्यथा सह प्रतिगृह्णौयात्, अथ हैनन् प्रवृत्तीनाति ॥ १८ ॥

यज्ञां ददाति, वैश्वदेवौ वै गौः, विश्वेषामेव तद्वेवानां तेन प्रियं धामोपैति । यदजं ददाति, आग्नेयो वा अजः, अग्नेरेव तेन प्रियन्वामोपैति । यदविं ददाति, आव्यन्तेनापजयति । यत्कृतान्नं ददाति, मांसन्तेन निष्क्रोणीते । यदनो वा रथो वा, शरीरन्तेन । यज्ञासो ददाति, वृहस्पतिं तेन । यज्ञिरण्णं ददाति, आयुस्तेन वर्षीयः कुरुते । यदश्वं ददाति, सौर्यो वा अश्वः, सूर्यस्यैव तेन प्रियन्वामोपैति । अन्ततः प्रतिहर्वे देयं । रौद्रो वै प्रतिहर्ता, रुद्रमेव तन्निरवजयति । यन्मध्यतः प्रतिहर्वे दद्यात्, मध्यतो रुद्रमन्ववयजित् । स्वर्भानुर्वा आसुरिः सूर्यन्तमसाविधत् । तदत्तिरपनुनोद । तदत्तिरन्वपश्यत् । यदाचेयाय हिरण्णं ददाति, तम एव तेनापहेत । अथो ज्योतिरूपरिष्ठाङ्गारयति, स्वर्गस्य लोकस्य समर्थै ॥ १८ ॥

अथात एकाहस्यैव माध्यन्दिनम् । ऋक् च वा इदमये साम बास्तां^(१), सैव नामर्गासौत् । अमो नाम साम, सा वा ऋक् सामो-पावदत्, मिथुनं सम्भवाव प्रजात्या इति^(२) । नेत्यवदोत्तम, ज्यायान्

१ चालामिति इ० । इसामिति इ० ।

२ प्रजापत्या इति इ० । प्राजापत्या इति च०, भ०, च ।

वा अती मम महिमेति । ते हि भूत्वोपावदताम् । ते न प्रतिवचनं समवदत । तास्तिस्तो भूत्वोपावदन । यत् तिस्तो भूत्वोपावदन्, तत् तिस्तभिः समभवत् । यत् तिस्तभिः समभवत्, तस्मात्तिस्तभिः स्तुवन्ति, तिस्तभिरुद्गायन्ति, तिस्तभिर्हि साम सम्मितं भवति । तस्मादेकस्य बह्यो आया भवन्ति, न हैकस्या बहवः सहपतयः । यद्दै तत्त्वा चामश्च समवदताम्, तत् सामाभवत् । तत् सामः सामत्वं । सामं भवति श्रेष्ठतां गच्छति । यो वै भवति, स सामं भवति । असामान्य इति ह निन्दन्ते । ते वै पञ्चान्यद्भूत्वा पञ्चान्यद्भूत्वा कल्पेताम्, आहावश्च हिङ्गारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा चोद्गौथश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनश्च वषट्कारश्च । ते यत् पञ्चान्यद्भूत्वा पञ्चान्यद्भूत्वा कल्पेतां, तस्मादाहुः, पाञ्चत्तो यज्ञः पाञ्चत्ताः पश्चव इति । यदु विराजं दशनीमभिसम्बद्येयातां, तस्मादाहुर्विराजो यज्ञो दशन्यां प्रतिष्ठित इति । यदु वृहत्याः प्रतिपद्यते । बाहूतो वा एषः, य एषस्तपति । तदेनं स्वेनरूपेण समर्थयति । हि तिस्तः करोति । पुनरादायं प्रजात्यै रूपं द्वाविवाये भवतः । तत उपप्रजायते ॥ २० ॥

आत्मा वै स्तोत्रियः, प्राजा अनुरूपः, पत्नी धाया, पश्चवः प्रगाथः, यहाः^(१) सूक्त, यदन्तरात्मन्, तत्रिवित्, प्रतिष्ठा परिधानीया, अन्तं याज्या । सोम्मिंश्च लोके भवत्यमुम्मिंश्च प्रजया च पश्चभिश्च गरहेषु भवति, य एवं वेद ॥ २१ ॥

स्तोत्रियं शत्संसति । आत्मा वै स्तोत्रियः, स मध्यमया वाचा शंसत्य आत्मानमेवा अस्य तत् कल्पयति । अमुरुपं शंसति,

^(१) गृहा इति ग०, श० च ।

प्रजा वा अनुरूपः, तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति । प्रतिरूपी हैवास्य प्र जायामाजायते नाप्रतिरूपः । तस्मात् प्रतिरूपमनुरूपं कुर्वन्ति । स उच्चैस्तरामिव शंस्तयः, प्रजाभेदास्य तच्छेयसीं करोति । धायां शंसति, पद्मौ वै धाया, सा नीचैस्तरामिव शंस्तया । प्रतिवादिनी हैवास्य गृहेषु पद्मौ भवति, यदैवं विहान् नीचैस्तराभ्यायां शंसति । प्रगाथं शंसति, पश्वो वै प्रगाथः, स स्वरवत्या वाचा शंस्तव्यः । पश्वो वै प्रगाथः, पश्वः स्वरः, पशूनामास्यै सूक्तं शंसति । गृहा वै सूक्तं, प्रतिवोतं तत्, प्रतिवोततमया वाचा शंस्तव्यम् । स यद्यपि ह दूरात् पशु-स्त्रभते, गृहानेवैनानाजिगमिषति । गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा । निविदं शंसति, यदन्तरामन्, तन्निवित्, तदेवास्य तत् कल्पयति । परिधानोयां शंसति, प्रतिष्ठा वै परिधानोया, प्रतिष्ठाया एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्यया यजति, अन्नं वै याज्या, अन्नाद्यभेदास्य तत् कल्पयति । मूलं वा एतद्यज्ञस्य, यज्ञायाश्च याज्याश्च । तद्यदन्नाः अन्नाः^(१) जायाश्च याज्याश्च कुर्यु-उम्मूलमेव तद्यज्ञं कुर्युः । तस्मात्ताः सामान्य एव स्युः ॥ २२ ॥

तदाहुः, किन्देवत्यो यज्ञ इति । ऐन्द्र इति ब्रूयात्, ऐन्द्रे वाव यज्ञे सति यथाभागमन्या देवता न्ववायन् । ता प्रातःस्वने मरुत्वतीये हृतीयस्वने च । अथ हैतत् केवलमेवैन्द्रस्य, यद्वृद्धः मरुत्वतीयात् । तस्मात् सर्वे निष्केवत्यानि शंसन्ति । यदेव निष्केवत्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य^(२) रूपं । य हृतेवनिष्केवत्यानि, एकं

१ तस्यान्य अन्य इति ३० । तदान्यान्या इति ३० ।

२ रूपस्येति ३० ।

ह वा अथे सवनमासीत् प्रातःसवनमेव । अथ हैतं प्रजापति-
रिन्द्राय ज्येष्ठाय पुत्रायैतत् सवनं निरमिमत्, यन् माध्यन्दिनं सवनं ।
तस्मान् माध्यन्दिने सवने सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव
निष्केवल्यानि, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि,
या ह वै देवताः प्रातःसवने होता शंसति, ताः शस्त्रा होता-
शंसिनोनुशंसन्ति । मैत्रावरुणं लृचं प्र उगे होता शंसति, तदुभयं
मैत्रावरुणं । मैत्रावरुणं मैत्रावरुणोनुशंसति । एन्द्रं लृचं प्र उ-
गे होता शंसति, तदुभयमैन्द्रं । एन्द्रं ब्राह्मणाच्छंस्यनुशंसति,
एन्द्राग्नं लृचं प्र उगे होता शंसति, तदुभयमैन्द्राग्नं । एन्द्राग्न-
मच्छावाकोऽनुशंसति । अथ हैतत् केवलमेवेन्द्रस्य, यदूर्ध्मरुत्व-
तीया । तस्मात् सर्वे निष्केवल्यानि शंसन्ति । यदेव निष्केवल्यानि,
तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव निष्केवल्यानि, यदेददेवीरसहि-
ष्णमाया अथाभवत् केवलः सोमो अस्येति कृचाभ्यनूक्तं । देवान्
ह यज्ञस्तन्वाना असुररक्षांस्यजिघांसन् । तेऽब्रुवन्, वामदेवं त्वं
न इमं यज्ञं हक्षिणतो गोपायेति, मध्यतो वसिष्ठं, उत्तरतो
भरद्वाजं, सर्वाननु विश्वामित्रं । तस्मान् मैत्रावरुणो वामदेवान्
प्रच्यवते, वसिष्ठाद्ब्राह्मणाच्छंसौ, भरद्वाजाद्च्छावाकः, सर्वे वि-
श्वामित्रात् । एत एवास्मैतट्टयो हरहर्नमगा अप्रमत्ता यज्ञं
क्रन्ति, य एवं वेद य एवं वेद ॥ २३ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य लृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः ।

ओम् । कया नविल आभुवत् कया त्वं न ज्येति मैत्रावरु-
णस्य स्तोत्रियानुरूपौ । कस्तमिन्द्र त्वा वसुमिति बाहृतः प्रगा-
थः । तस्योपरिष्ठाभ्राह्मणं । सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति
उक्थमुखम् । एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्द्रत्रिति पर्यासः । उशद्वृषुणः^(१)
सुमना उपाक इति यजति । एतामेव तद्वेतां यथाभागं प्री-
णति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति,
न ह्यनाराश्छुसाः सोदन्ति ॥ १ ॥

तं वोदस्म मृतीषहं तत्वा यामि सुवीर्यमिति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ । उदु त्ये मधुमत्तमा गिर इति बाहृतः
प्रगाथः । पश्वो वै प्रगाथः, पश्वः स्वरः, पशूनामास्यै । अतो मध्यं
वै सर्वेषां छन्दसां वृहत्ती, मध्यं माध्यन्दिनं सवनानां, तन्मध्ये-
नैव मध्यं समईयति । इन्द्रः पूर्भिदातिरहासमकैरित्युक्थमुख ।
उद्ब्रह्माख्यैरतश्वस्येति पर्यासः । एवेदिन्द्रं वृवणं वज्रब्राह्मिति,
परिदधाति । वसिडासो अभ्यर्चन्ति, अर्कैरिति । अन्नं वा अर्कः,
अन्नाद्यमेवास्मै तत्परिदधाति । स न स्तुतो वीरवद्वातु गोमदिति,
प्रजाञ्जैवास्मै तत्पशुंशाशास्ते । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा न इति,
स्वस्तिमतोरुपसमृद्धा । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यत् रूपसमृद्ध । यत्
कर्म क्रियमाणमृग्यजुर्वाभिवदति, स्वस्ति तस्य यज्ञस्य पारभश्रुते ।
य एवं वेद यशैवं विदान् ब्राह्मणाच्छंसो एतया परिदधाति ।
ऋजीषो वज्रो वृषभस्तुराषाडिति यजति । एतामेव तद्वेतां
यथाभागं प्रीणति, वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिमृशन्ते
नाप्याययन्ति, न ह्यनाराश्छुसाः सोदन्ति ॥ २ ॥

तरोभिर्वैविद्वस्त्वरलिरिलिषासतीति, अच्छावाकास्य स्तो-

नियानुरूपौ । उदित्वस्थ रिच्यत इति, वार्हसः प्रगायः । तस्योऽन्नं
ब्राह्मण । भूय इहावृधे वीर्यायेति उक्थमुखम् । इमामूषु प्रभृतिं
सातयेधा इति, पर्यासः । तस्य दशमोमुडरति । बोरस्य वा
आङ्गिरसस्यैतदर्थं नेद्यज्ञं निर्देहेत शस्यमानं पिबां वधेस्य तव
द्या सुतास इति यजति । एतामेव तद्वेषतां यथाभागं प्रोषणाति
वषट्कृत्यानुवषट् करोति । प्रत्येवाभिभृशन्ते नाप्याययन्ति, न
ह्यनाराश्त्रसाः सीदन्ति ॥ ३ ॥

अथाध्यर्थो शुभसावोमिति, स्तोनियानुरूपाय प्रगायायो
क्थमुखाय परिधानौयाया इति, पञ्चकृत्व आह्वयन्ते । पञ्चपदा
पञ्चक्तिः, पाञ्चक्तो यज्ञः । सर्वे ऐन्द्रालि वैष्णुभानि शंसन्ति । ऐन्द्र
हि वैष्णुभं माध्यन्दिनश्च सवनं । मर्वे समवतौभिः परिदधति,
तद्यत् समवतौभिः परिदधति । अस्तो वै पर्यासोन्त उदर्कः,
अन्ते नैवान्तं परिदधति^(१) । सर्वे महतौभिर्यजन्ति, तद्यत् मह-
तौभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतौभिः पौत्रवतौभिरभिरुपाभिर्यजन्ति ।
यद्यज्ञेभिरुपं, तत् समृद्धं । सर्वे नुवषट् कुर्वन्ति, स्तिष्ठकृत्वा
कालु वषट्कारो नेत् स्तिष्ठकृतमन्तरयामेति । अन्तरिक्षसोकी
माध्यन्दिनं सवनं । तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्थानि माध्यन्दिनस्य
सवनस्य । स एतैः पञ्चभिरुक्त्यैरेताः पञ्च दिश आप्नोत्येताः
पञ्च दिश आप्नोति ॥ ४ ॥

अथ यदौपासनं लृतौयसवन उपास्यन्ते, पिण्डनेव तेन प्रीक्षा-
ति । उपांशु पात्रौवतस्याम्बौध्रो यजति, रेतो वै पात्रौवत
उपांश्चिव वै रेतः सिच्यते, तद्वानुवषट्करोति, नेद्रेतः सिक्त

^१ परिदधातौति ८० ।

संख्यापयामौति । असंख्यितमिव वै रेतः सिक्षं समृद्धं । संख्या वा एषा, यदनुवषट् कारः । तस्मान्वानुवषट् करोति । नेष्टुरुपस्थे धिष्णान्ते वासीनो भक्तयन्ति, पढीभाजनं वै नेष्टा, अग्नीत् पढीषु रेतो धत्ते, रेतसः सिक्षाः प्रजाः प्रजायन्ते प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान् प्रजनयिष्णुर्भवति प्रजात्यै । प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथ शाकलां जुह्वति । तद्यथाहिर्जीर्णायास्वचो निर्मुच्येत् इषीका वा मुञ्जात्, एवं हैवैते सर्वस्मात्पापमनः सम्प्रमुच्यन्ते, ये शाकलां जुव्हति । द्रोणकलशे धाना भवन्ति, तासां हस्तैरादधति । पश्चवो वै धानाः, ता आहवनीयस्य भस्मान्ते निवपन्ति । योनिवै पशूनामाहवनीयः, स्व एवैनंस्तज्जोषे निरपक्रमे निदधति । अथ स व्याघ्रतोपसु सोमानाप्याययन्ति, तान् ह अन्तर्बैद्यां साद्यन्ति, तस्मि सोमस्यायतनं । चाल्वालादपरेणाध्वर्युश्चमसानङ्गिः पूरयित्वोदौचः प्रणिधाय हरितानि लणानि व्यवदधति । यदा वा आपश्चौषधयश्च सङ्गच्छन्ति, अथ क्षत्रः सोमः सम्पद्यते । ता वैष्णव्यर्चा निनयन्ति । यज्ञो वै विष्णुः, यज्ञमेवैनमस्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अथ यज्ञकः प्रतिनिधिं कुर्वन्ति, मानुषेणैवैनं तङ्गचेण दैवं भक्तमन्तर्दधति ॥ ६ ॥

पूतिर्वा एषोमुमिलोकेष्वर्युञ्च यजमानञ्चाभिवहति, तद्यदेनं दध्नानभिहुत्यावभृथमुपहरेयुः । यथा कुण्ठं वाति, एवमेवैनं तत् करोति । अथ यदेनं दध्नानभिहुत्यावभृथमुपहरन्ति, सर्वमेवैनं सयोनिं सम्ततुते, समृद्धिं सम्भरन्ति । अभूद्देवः सविता वन्द्यो

^(१) यज्ञ एवैनमस्तत इति गृ ।

नून^(१) इति जुहोति, सर्वमेवैनं सपर्वाणं सम्भरन्ति^(२) । तिस्त्रभि-स्त्रिवृद्धिर्यज्ञो द्रष्टवतीभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं सर्वाङ्गं सम्भ-रति^(३) । सौमौभिरभिजुहोति, सर्वमेवैनं स आत्मानं भरन्ति^(४) । पञ्चभिरभिजुहोति, पाढ़क्तो यज्ञः, यज्ञमेवावरुन्वे । पाढ़क्तः पुरुषः, पुरुषमेवाप्नोति । पाढ़क्ताः पश्वः, पशुष्वेव प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ७ ॥

अग्निर्वाव यम इयं यमौ । कुसौदं^(५) वा एतद्यमस्य^(६) यज-मान आदत्ते, यदीषधीभिर्वेदिं स्तृणाति । तां यदनुपोष्य प्रया-यात्, यातयेरन्नेनमेऽमुष्मिंस्त्रोके यमे यत्कुसौदमयमित्यमप्रतीत-मिति^(७) वेदिमुपोषन्ती^(८) हैव सन्यमङ्गुसौदं निरवदाय^(९) अनृणो भूत्वा स्वर्गं लोकमेति । विश्वलोपविश्वदावस्य त्वा सं जुहोमौ-त्याह, होतादा यजमानस्यापराभावाय यदु मिश्रमिव चरन्त्य-ज्ञलिना सत्तून् प्रदाव्ये जुहयात् । एष ह वा अग्निवैश्वानरी यत् प्रदातव्यः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां सादव्यति ॥ ८ ॥

अन्हां विधान्यामेकाष्टकायामपूपञ्चतुःशरावं पत्का प्रात-रेतेन कन्त्मुपोषित् । यदि दहति पुण्यसमं भवति, यदि न दहति

१ वन्दग्रोतुन इति ग०, भ० च ।

२ सम्भरन्ति इति ग०, भ०, ट० च ।

३,४, सम्भरन्तौति च० ।

५ यम इयं पञ्चमो कुसौदसौदमिति-ग० । यम इयं यमो यत् कुसौदमिति च० ।

६ एतद्यजमानस्येति च० ।

७ कुसौदमपमित्यप्रती । मितौति ट० । कुसौदमपमित्यमप्रतीतमिति च०, भ० च ।

८ वेदिमुपोषधीति भ०, ट० च ।

९ निर्वदायति च०, भ० ।

पापसमं भवति । एतेन ह स्म वा अङ्गिरसः पुरा विज्ञानेन दीर्घ-
समुपयन्ति । यो ह वा उपद्रष्टारमुपश्रोतारमनुख्यातारमेव
विद्वान्यजते, समसुधिंलोक इष्टापूर्तेन गच्छते । अग्निर्वा उपद्रष्टा,
वायुर्वा उपश्रोता, आदित्योवा अनुख्याता, तान्य एवं विद्वान्य-
जते, समसुधिंलोक इष्टापूर्तेन गच्छते । यद्वो नभसस्यति-
रित्याह, अग्निर्वा नभसस्यतिरित्याह । एतद्वो गोपायेति
स त्वं नो नभसस्यतिरित्याह, वायुर्वै नभसस्यतिर्वायुमेव तदाह ।
एतद्वो गोपायेति देव संस्कानेत्याह^(१), आदित्यो वै देवसंस्कानः
आदित्यमेव तदाह । एतद्वो गोपायेत्ययं ते योनिरिति, आरण्यो-
रम्निं^(२) समारोपयेत् । तदाहुः, यदरण्योः समारुढो नश्येदु-
दस्याम्निः सौदेत्, पुनराधियः स्यादिति । या ते अग्नेर्यज्ञिया
तनूस्तया मे ह्यारोह तया मे ह्याविशायन्ते योनिरित्यात्मन्नग्नीन्
समारोपयेत् । एष ह वा अग्निर्योनिः, स्वस्यामेवैनं तद्योन्यां
सादयति ॥६॥

यो ह वा अग्निष्ठोमं सान् हं वेद, अग्निष्ठोमस्य सान् हस्य
सायुज्यं सलोकतामश्वुते । य एवं वेद, यो ह वा एष तपत्येषोग्नि-
ष्ठोम एष सान् हः, तं सहैवान् हा संस्थापयेयुः, सान् हो वै नामैषः,
तेनासन्वरमाणाश्चरेयुः^(३) यज्ञ वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्व-

१ संस्कानेत्याहेति ग० । संस्कानेत्याहेति द० ।

२ चरणोरग्नोनिति भ०, द० च ।

३ चरणरमाणाश्चरेयुरिति ग०, द० च ।

रमाणाश्वरन्ति,(१) तस्माद्विदं । तं प्राचो ग्रामता बहुलाविष्टा ।
 अथ यद्वेदं द्वृतीयसवने सन्त्वरमाणाश्वरन्ति,(२) तस्माद्विदं प्रत्यच्छे-
 हीघारखानि भवन्ति । यथैव प्रातःसवन एवं माध्युदिनसवन एवं
 द्वृतीयसवने, एवमु ह यजमानो प्रमायुको भवति । तेनासन्त्वर-
 भाणाश्वरेयुः(३) । यदा वा एष प्रातरुदेव्यथ मन्द्रतमं तपति,
 तस्मान्मन्द्रतमया वाचा प्रातःसवने शंसेत् । अथ यदाभ्येत्युथ
 बलीयस्तपति, तस्माद्वलीयस्या वाचा माध्यन्दिने सवने शंसेत् ।
 अथो यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति, तस्माद्वलिष्ठतमया
 वाचा द्वृतीयसवने शंसेत् । एवं शंसेत्, यदि वा त ईशत्(४),
 वाग् हि शस्त्रं, यथानुवाचोत्तरखोत्तरयोत्सहेत, आसमापनाय-
 तना प्रतिपद्येत्(५) । एतत् मुशस्ततरमिव भवति, स वा एष
 न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेनं पश्चादस्तमयतौति
 मन्यन्ते, अन् ह एव तदन्तं गत्वाथात्मानं विपर्थ्यस्यते हरेवाधस्तात्
 क्षणुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति
 नोदयति । तद्यदेनं पुरस्तादुदयतौति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं
 गत्वाथात्मानं विपर्थ्यस्यते रात्रिमेवाधस्तात् क्षणुतेऽहः पर-
 स्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति नोदयति न है

१,२, सबरमाणाश्वरन्तीति ग० ।

३ तेनासबरमाणाश्वरेयुरिति ग० ।

४ वाच ईशनेति इ० ।

५ प्रतिपद्यते ईति ग० ।

कदाचन निर्जीवति । एतस्वह सायुज्यं सलोकतामश्वते, य एवं
वेद ॥ १० ॥

अथात एकाहस्यैव तृतीयसवनं, देवाऽसुरा वा एषु लीकेषु
समयतन्त् । ते देवा असुरानभ्यजयन् । ते जिता अहोरात्रयोः
सन्धिं समभ्यवागुः । स हेन्द्र उवाच, इमे वा असुरा अहोरात्रयोः
सन्धिं समभ्यवागुः कश्चाहच्चेमानसुरानभ्युत्थास्यामहा इति ।
अहच्चेत्यग्निरत्रवीत्, अहच्चेति वरुणः, अहं चेति वृहस्पतिः, अहं
चेति विष्णुः । तानभ्युत्थायाहोरात्रयोः सन्धेनिर्जन्मः । यदभ्यु-
यात्थाहोरात्रयोः सन्धेनिर्जन्मः, तस्मादुरथा अभ्युत्थाय ह वै द्विषन्तं
भावृत्यं निर्हन्ति^(१), य एवं वेद । सोग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः
प्रजिगाय । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मादाग्नेयौभि-
रुक्त्यानि प्रणयन्ति । यदग्निरश्वो भूत्वा प्रथमः प्रजिगाय, तस्मा-
त्साकमश्वं । यत्पञ्च देवता अभ्युत्थस्युः^(२), तस्मात्पञ्च देवता उक्थे
शस्यन्ते । या वाक् सोग्निः, यः प्राणः स वरुणः, यमनः स इन्द्रः,
यच्चक्षुः स वृहस्पतिः, यच्छ्रोत्रं स विष्णुः । एते ह वा एतान्
पञ्चभिः प्राणैः समोर्योत्थापयन् । तस्मादु ह एवैताः पञ्च देवता
उक्थे शस्यन्ते ॥ ११ ॥

प्रजापतिर्हेतेभ्यः पञ्चभ्यः प्राणेभ्यो देवान्^(३) ससृजे । यदु चेदं
कि च पाड्कं तत् सृष्टा व्याज्वलयत् । ते होचुर्देवाः, म्लानोयं

१ निहन्तोति छ० । निदहन्तोति ट० ।

२ अभ्यतस्युरिति छ०, ट० च ।

३ प्राणेभ्यान्यान्दवानिति छ०, ट० च ।

पिता मयोभूः, पुनरिमं समीर्येत्थापयामीति^(१) । स ह सत्त्व-
माख्यायाभ्युपतिष्ठते^(२), यदि ह वा अपि निर्णिकस्यैव कुलस्य
सम्बुद्धेण यजते, सत्त्वं हैवाख्यायाभ्युपतिष्ठते । यो वै प्रजापतिः स
यज्ञः । स एतैरेव पञ्चभिः प्राणैः समीर्येत्थापितः । ये ह वा
एनं पञ्चभिः प्राणैः समीर्येत्थापयश्चस्ता उ एवैताः पञ्च देवता
उक्थे शस्यन्ते ॥ १२ ॥

तदाहुः, यह्योर्देवतयोस्तुवत इन्द्राग्न्योरिति, अथ कस्माङ्गुणिष्ठो
देवता उक्थे शस्यन्ते^(३) इति । अन्तो वा आग्निमारुतमन्तर-
क्थान्यन्त आश्विनं कनीयसौषु देवतासु स्तुवते, अन्तेष्विति ।
अथ कस्माङ्गुणिष्ठो देवता उक्थे शस्यन्ते^(४) इति । हे हे उक्थमुखे
भवतः, तद्यद् हे हे ॥ १३ ॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्थं भवति । ऐन्द्रावार्ह-
सत्यं ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं भवति । ऐन्द्रावैष्णवमच्छावाक-
स्योक्थं भवति । हे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वारुणचैकमैन्द्रावारुणं
भवति । हे संशस्यंस्त ऐन्द्रं च वार्हस्यत्यचैकमैन्द्रावार्हस्य
भवति । हे संशस्यंस्त^(५) ऐन्द्रं च वैष्णवचैकमैन्द्रावैष्णवं भवति ।
हे हे उक्थमुखे भवतः, तद्यद् हे हे ॥ १४ ॥

अथ यदैन्द्रावारुणं मैत्रावरुणस्योक्थं भवति । इन्द्रावरुणा
सुतपाविमं सुतं सोमं पिवतं मद्यं धृतब्रताविल्युचाभ्यनूक्तं ।

१ उत्थापयामेतीति च०, ट० च ।

२ अभ्युपगम्यते इति च० ।

३, ४, शस्यते इति ग० ।

५ हे संशस्यंस्त इति भ० । हे वंशस्यंस्त इति च० ।

महद्विष्टतीयसवनम् । एत्युषु^(१) व्रवाणि ता अग्निरगामि भारत
इति मैत्रावरुणस्य लूप्तिविद्यामुक्तृपौ । चर्षणी धृतं मघवानमुक्त्य-
भित्युक्त्यमुखं । तस्योपरिष्ठाङ्गाङ्गम् । अस्तम्बाद्यामसुरो विश्व-
वेदा इति वारुणं सांशंसिकम् । अहम्बेति वरुणोव्रवीहेवतयोः
संशंसायानतिशसाय । इन्द्रावरुणा यवमध्वराय न इति पर्यास
एन्द्रावारुणे । एन्द्रावारुणमस्यैतनित्युक्त्यं^(२) । तदेतत् स्वस्मि-
वायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । हन्तं वा एता
देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्या एव । अथो हन्तस्यैव मिथ्य-
नस्य प्रजात्यै सैकपादिनौ^(३) भवति । एकपादिन्या होता
परिदधरति । यत्र होतुर्हात्रकाणां युच्छन्ति^(४), तत् समृद्धन्तहै
खल्वावां राजानामध्वरेववृत्यामिति । एवमेव केवलपर्यासं
कुर्यात् । केवलसूक्तं केवलसूक्तमेवोन्तरयोर्भवति । इन्द्रावरुणा
मधुमत्तमस्येति यजति । एते एव तदेवते यथाभागं प्रौशाति,
वषट्कल्यानुवषट्करोति । प्रत्येवाभिसृशन्ते नाप्यायर्यन्ति न
ह्यताराग्थुसाः सौदन्ति ॥ १५ ।

अथ यदैन्द्रावार्हस्य ब्राह्मणाच्छंसिन उक्तं भवति, इन्द्रस्य
सोमं पिवतं वृहस्पतेस्मिन्^(५) यज्ञे मन्वसाना हृषणुस्त्र इत्युचा-
भ्यनूक्तं महद्विष्टतीयसवनं । वयम् त्वामपूर्वं यो न इदमिदं

१ एत्युषु इति ठ० च । एत्युषु इति च० ।

२ अस्यैतं नित्यमुक्त्यमिति च० ।

३ स्वकपादिनीति भ० ।

४ युच्छतीति ग० ।

५ एतस्यते स्वस्मिन्निति ग० ।

पुरेति ब्राह्मणच्छंसिन स्तोत्रियानुरूपौ । प्र मंहिषाय वृहते
वृहस्पथ इत्युक्थमुखं । ऐन्द्रं जागतं, जागताः पश्वः, पशूना-
मास्थै । जागतमुवै लृतीयसवनं लृतीयसवनस्य रूप । उद-
प्रुतो^(१) न वयो रक्षमाणा इति वाहंस्यत्यं सांशंसिकं । अह-
च्छेति वृहस्पतिरब्रवीत्, हैवतयोः संशंसायानतिशंसाय^(२) ।
अच्छाम इन्द्रं मतयः स्वर्किंद इति पर्यास इन्द्रावाहंस्यत्यो ।
इन्द्रावाहंस्यत्यमस्यैतं नित्यमुक्थं । तदेतत् स्वस्मिन्नायतने
स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा
व्यजयन्त विजित्या एव, अथो इन्द्रस्यैव मिष्टुनस्य प्रजात्यै ।
वृहस्पतिर्नः परिपातु पश्चादित्यैन्द्रावाहंस्यत्या परिदधाति । इन्द्रा-
वृहस्पत्योरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति, उतोत्तरस्मादधरादघायो-
रिन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः क्लणीत्विति ।
सर्वाभ्य एव दिग्भ्य आशिषमाशास्ते, नात्मीयं कामं कामयते ।
सोस्मै कामः समृध्यते, य एवं वेदृः । यस्मैवं विदान् ब्राह्मणच्छंस्ये-
तया परिदधाति । वृहस्पते युवमिन्दस्य वस्त्र इति यजति । एते
एव तद्देवते यथाभागं प्रोणाति वषट्कृत्यानुवषट्करोति । प्रत्ये-
वाभिसृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराशूः सौदन्ति ॥ १६ ॥

अथ यदैस्त्रावैष्णवमच्छावाकस्योक्थं भवति, इन्द्राविष्णू मद-
यतौ मदाना मा सोमं यातं द्रविणो दधानेत्युच्चा भ्यनक्तं मदद्वि-
लृतीयसवनं । अधाहौन्द्र गिर्वण इयन्त इन्द्र गिर्वण इत्यच्छा-
वाकस्य स्तोत्रियानुरूपौ । कृतुर्जनित्री तस्या अपसस्यरीत्युक्थ-

१ उद्भुत इति ग० ।

२ शंशंसायानतिशंसायेति भ० ।

मुखं। तस्योक्तं ब्राह्मणं, नूमत्तेऽ दयते स निष्विति वैष्णवं सांशं सिकं। अहंत्वेति विष्णुरब्रवीत्, देवतयोः संशंसायानतिशंसाय। सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति पर्यास एन्द्रावैष्णवे। एन्द्रावैष्णवमस्यैतं निष्वमुक्यं। तदेतत् स्वस्मिन्नायतने स्वस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति। इन्द्रं वा एता देवता भूत्वा व्यजयन्त विजित्वा एव। अथो इन्द्रस्यैव मिथुनस्य प्रजात्या उभा जिग्ययुर्न पराजयेथे इत्यैन्द्रावैष्णव्यर्चा परिदधाति, इन्द्राविष्णोरेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति। इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्येति यजति। एते एव तदेवते यथाभागं प्रौष्णति वषट्कृत्यानुवषट्करोति। प्रत्येवाभिमृशन्ते नाप्याययन्ति न ह्यनाराश्छृणाः सौदन्ति ॥१७॥

अथाध्यर्थो शुश्छृणावोमिति स्तोत्रियायानुरूपायोक्त्रमुखाय परिदधानीयाया इति चतुश्चतुरावह्यन्ते। चतस्रो वै दिशः, दिक्षु तत् प्रतितिष्ठन्ते। अथो चतुष्पादः पश्चवः, पश्चनामास्यै। अथो चतुष्पर्वाणी हि लृतीयसवने होत्रकाः, तस्माच्चतुः सर्वे लैष्टुभ्यं जागतानि शंसन्ति। जागतं हि लृतीयसवनं। अथ हैतत् लैष्टुभान्यप्रतिभूतमिव हि प्रातःसवने मरुत्वतौये लृतीयसवने च होत्रकाणां शस्त्रं। धोतरसं^(१) वा एतस्ववनं, यत्तृतौयसवनं। अथ हैतदधीतरसं शुक्रियं छन्दः, यत् विष्टुभा यातयामसवनस्यैव तत्^(२) सरस्वतायै। सर्वे समवतौभिः परिदधति, तद्यत्समवतौभिः परिदधति। अन्तो वै पर्यासीन्त उदकोन्तः, सजाया उ ह वा अदेनायान्तेनैवान्तं परिदधति। सर्वे महतौभि-

१ वीतरसमिति ग०, आ०, द० च।

२ सदनम्यैतदिति द०।

र्यजन्ति, तद्यम्भतोभिर्यजन्ति । सर्वे सुतवतीभिः पौत्रवतीभिर-
भिरूपाभिर्यजन्ति । यद्यज्ञेभिरूपं, तत्समृष्टं २ सर्वे नुवषट् कुर्वन्ति,
स्थिष्टकृत्वा अनुवषट् कारो नेत् स्थिष्टकृतमन्तरया मेति । असौ वै
लोकस्तृतीयसवनं, तस्य पञ्च दिशः, पञ्चोक्तथानि लृतीयसवनस्य ।
स एतैः पञ्चभिरूपैः एताः पञ्च दिश आप्नोति । तद्यदेषां
लोकानां रूपं, या मात्रा । तेन रूपेण तया मात्रवेमांशोका-
दृध्रोतोमांशोकादृध्रोतीति ॥ १८ ॥

तदाहुः, किं षोडशिनः षोडशित्वं, षोडशस्तोत्राणि षोडश
शस्त्राणि षोडशभिरक्षरैरादत्ते, ते वा अक्षरे अतिरिच्येते, षोड-
शिनोनुशुभमभिसम्पन्नस्य (१) । वाचो वा एतौ स्तनौ, सत्यानुते
वाव ते, अवत्यैनं सत्यं, नैनमनुतं हिनस्ति, य एवं वेद ॥ १९ ॥

इत्यर्थवेदेत्तरगोपयत्राह्मणस्य चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमप्रपाठकः ।

ओम् । अहौ देवा आत्मयन्त रात्रीमसुराः । तेऽसुराः
समावदीयो एवासन्, नो व्यावर्त्तन्त । सोऽन्नवौत्, इन्द्रः कश्चाहं
चेमानसुरान् रात्रीमन्वैष्यामहा इति । स देवेषु न प्रत्यविन्दत्,
अविभयूरात्मेस्तमसः । मृत्योस्तम इव हि रात्रिः, मृत्युर्वै तमः,
तस्माद्याप्येतर्हि भूयानिव नक्तं । स यावन्मात्रमिवाप्रक्रम्य
विभेति, तं वै क्षन्दास्येवान्ववायन् । तद्यच्छन्दास्येवान्ववायन्,

१ अनुष्टुभेसभिसम्पन्नस्येति द्व० ।

तस्मादिन्द्रस्य छन्दांसि च रात्रिं वहन्ति, न निविश्यते न
पुरोरक्षधाया नान्यद देवता । इन्द्रस्य ह्येव छन्दांसि च रात्रि
वहन्ति, तान्वै पर्यायैः पर्यायमनुदन्त । यत् पर्यायैः पर्याय-
मनुदन्त, तस्मात् पर्यायाः, तत् पर्यायाणां पर्यायत्वं । तान्वै
प्रथमैरेव पर्यायैः पूर्वरात्रादनुदन्त, मध्यमैर्भूरात्रादुत्तमैरपर-
रात्रात् । अपिश्वर्या अपिस्मसौत्यब्रुवन् । तद्यदपिश्वर्या अपि-
स्मसौत्यब्रुवन्, तदपिश्वराणामपिश्वरत्वं । श्वर्वराणि खलु
ह वा अस्यैतानि छन्दांसीति ह स्माह । एतानि ह वा इन्द्रं
रात्रग्रास्तमसो मृत्योरभिपत्यावारयन्, तदपिश्वराणामपि
श्वरत्वम् ॥ १ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमान्येव पदानि पुनराददते ।
यदेवैषां मनोरथा आसन्, तदेवैषान्तेनाददते । मध्यमेषु पर्या-
येषु स्तुवते, मध्यमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषा-
मश्खा गाव आसन्, तदेवैषां तेनाददते । उत्तमेषु पर्यायेषु
स्तुवते^(१), उत्तमान्येव पदानि पुनराददते । यदेवैषां वासो
हिरण्यं मणिरध्यात्ममासीत्, तदेवैषां तेनाददते । आ द्विषतो
वसु दत्ते, निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते, य एवं
वेद ॥ २ ॥

पवमानवदहरित्याहुः, न रात्रिः पवमानवती, कथसुभ पव-
मानवती भवतः, केन ते समावज्ञाजौ भवत इति । यदेवेन्द्राय
मद्दने सुतमिदं^(२)वसो सुतमन्य इदं ह्यन्वोजसा सुतमिति स्तुवन्ति

१ स्तुवन्त इति ४० ।

२ सुतमिति ५० ।

च शंसन्ति (१) च, तेन रात्रिः पवमानवती,(२) तेनोभे पवमान-
वती भवतः, तेन ते समावद्वाजौ भवतः । पञ्चदशस्तोत्रमहरि-
त्याहुः, न रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, कथमुभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः,
केन ते समावद्वाजौ भवत इति । द्वादशस्तोत्राण्यपिशर्वराणि
तिस्तुभिर्देवताभिः सम्बिना रायन्तरेणाश्विना यः स्तुवते, तेन
रात्रिः पञ्चदशस्तोत्रा, तेनोभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, तेन ते
समावद्वाजौ भवतः । परिमितं स्तुवन्त्यपरिमितमनुशंसन्ति,
परिमितं भूतमपरिमितं भव्यमपरिमितान्येवावरुन्ध्यादित्यतिशं-
सन्ति(३) । स्तोममति वै प्रजास्यात्मानमतिपश्वः(४) । तद्यदेवा-
स्यात्मानन्तदेवास्यैतेनाप्याययन्ति । अथो इयं वा इदं सर्वं स्त्रिह-
श्वैव तत्तेजश्च । अथ तदहोरात्राभ्यामास्त्रं स्त्रिहतेजसोरास्यै ।
गायत्रीं स्तोत्रियानुरूपं शंसन्ति, तेजो, वै गायत्री, तमः पाप्मा,
रात्रिस्तेन तेजसा तमःपाप्मानन्तरन्ति पुनरादायं(५), शंस-
न्ति । एवं हि साममाः स्तुवते, यथा स्तुतमनुशस्तं भवति ।
न हि तत् स्तुतं यद्रानुशस्तं । तदाहुः, अथ कस्मादुत्तमात्
प्रतीहारादाहय साम्ना शस्त्रमुपमन्तन्वन्तौति ॥३॥

युरुषा वै यज्ञः, तस्यशिर एव हविर्धानं, मुखमाहवनौयः, उदरं
सदः, अन्तरुक्थानि, बाह्ल मार्ज्जालीयश्वाम्नीध्रीयश्च, या इमा

१ स्तुवति च शंसतीति ग० ।

२ पवमानवतीतीति ग० ।

३ अतिशंसतीति ग०, भ०, ट० च ।

४ प्रजास्यात्मानमितीति ग०, च० च ।

५ पुनरादायेति इ० ।

देवतास्ते अन्तःसद्दः, सन्धिष्ठगप्रतिष्ठे^(१) गार्हपत्यव्रतप्राणै इति । अथापरम्तस्य, मन एव ब्रह्मा, प्राण उद्भाता, अपानः प्रस्तोता, व्यानः प्रतिहत्ता, वाग्घोता, चक्षुरध्वर्युः, प्रजापतिः सदस्यः, अङ्गानि होत्राशंसिनः, आत्मा यजमानः । तद्यद्धर्युस्तोत्रमुपाकारोति सोमः पवत इति, चक्षुरेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यत् प्रस्तोता ब्रह्माणमामन्त्वयते, ब्रह्मन् स्तोषामः प्रशास्तरिति । मनोग्रणीर्भवति एतेषां प्राणानां, मनसा हि प्रसूताः स्तोमेन स्तयामेति, प्राणानेव तत् मनसा सन्दधाति । अथ यद्ब्रह्मा सुतित्युच्चैरनुजानाति, मनो चै ब्रह्मा, मन एव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यत् प्रस्तोता प्रस्तौति, अपानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यत् प्रतिहत्ता प्रतिहरति, व्यानमेव तदपानैः सन्दधाति । अथ यदुद्भातोद्भायति, समानमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यद्बोता साम्ना शस्त्रमुपसन्तनोति, वाञ्छै हीता, वाचमेव तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यत् सदस्यो ब्रह्माणमुपासीदति, प्रजापतिर्वै सदस्यः, प्रजापतिमेवाप्नोति । अथ यद्बोत्राशंसिनः सामं सन्तति कुर्वन्ति, अङ्गानि वै होत्राशंसिन, अङ्गान्वेवास्य तत् प्राणैः सन्दधाति । अथ यद्यजमानस्तोत्रमुपासीदति, आत्मा वै यजमानः, आत्मानमेवास्य तत् कल्पयति । तस्मान्वै वहिर्वैद्यभ्याआवयेयुर्नाभ्युदियान्वाभ्यस्तमियान् नाधिष्ठेप्रतपेन्वेत् प्राणेभ्य आत्मानमन्तरगादिति ॥ ४ ॥

प्रथमेषु पर्यायेषु स्तुवते, प्रथमेषु पदेषु निर्व्यन्ति, प्रथमरात्रादेव तदसुरान्विरञ्जन्ति । मध्यमेषु पर्यायेषु स्तुवते, मध्यमेषु पदेषु

१ सन्धिष्ठगः प्रतिष्ठे इति ग०, च०, छ०, च ।

निनर्दयन्ति, मध्यमरात्रादेव तदसुरान्निरप्नन्ति । उत्तमेषु पर्यायेषु स्तुवते, उत्तमेषु निनर्दयन्ति, उत्तमरात्रादेव तदसुरान्निरप्नन्ति । तद्यथा अथ वारात् पुनः पापानं निर्हरन्त्वेव मैतत् स्तो विद्यानुरूपाभ्याम होरात्राभ्यामेव तदसुरान्निरप्नन्ति । गायत्रीं शंसन्ति, तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री, तेज एवास्मै तद्ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति । गायत्रीं शस्त्रा जगतीं शंसन्ति, ब्रह्म है वै जगती, ब्रह्म एवास्मै तद्ब्रह्मवर्चसं यजमाने दधति । व्यावहयन्ते गायत्रीश जगतीशान्तरेण, कृत्वास्येव तं नानावीर्याणि कुर्वन्ति । जगतीः शस्त्रा विष्टुभः शंसन्ति, पश्चत्री वै जगती, पश्चूनेव तत् विष्टुभः परिदधति । बलं वै वोर्यं चिष्टुप्, बलमेव तद्वीर्यन्ततः^(१) प्रतिष्ठापयति । अन्यस्तत्यो मदत्यः सूतवत्यः पौत्रवत्यस्तिष्टुभी याज्याः समृद्धाः सुलक्ष्माः, एतद्वै रात्रौरूपं जाग्रियात् । रात्रिं यावदुहै न वा स्तुवते न वा शस्यते, तावदीश्वरा असुररक्षांसि च यज्ञमनुवनयन्ति^(२) । तस्मादाहवनीयं समिधमानीष्रोयं गार्हपत्यं धिषणं प्रसमुच्चलयते । अतिभाषयेरन् ज्वलयेरन् प्रकाशमिव वै तस्यादारे भित्रं सुवोरंस्तान् हातः शेषो वा इति पापानाभिवृक्षोति^(३) । ते तमः पापानमपाप्नते ते तमः पापानमपाप्नते ॥ ५ ॥

विश्वरूपं वै त्वाद्विन्द्रोहं स लष्टा हतपुत्रोभिचरणीयमपेन्द्रं

१ तद्वीर्यन्तम दृति भ० । तद्वीर्यं तत दृति इ० ।

२ यज्ञमनुमनयनीति भ० । यज्ञमनुमनयनीति ग० ।

३ अभिष्टकोनीति भ० ।

सोममाहरत्^(१) । तस्येन्द्रो जङ्गिरे । स संस्कृत्वा^(२) प्रासहा सोम-
मपिवत् स विष्टुप्त्वा चर्ष्टत् । तस्मात् सोमो नानुपहृतेन^(३) न
पातव्यः । सोमपीयोस्य दृग्जिको^(४) भवति । तस्य मुखात्
प्राणेभ्यः श्रीर्यशांस्युध्वर्ण्युदक्रामत् । तानि पशून् प्राविशन् ।
तस्मात् पशवो यशोयशो ह भवति, य एवं वेद । ततोस्मा
एतदश्विनौ च सरस्वती च यज्ञं समभरन्^(५), सौत्रामणिं भैषज्याय ।
तयेन्द्रमभ्यषिष्वन् । ततो वै स देवानां श्रेष्ठोऽभवत् । श्रेष्ठः
स्वानां चान्येषां च भवति, य एवं वेद यज्ञैवं विज्ञानत् सौत्रा-
मण्याभिषिच्यते ॥ ६ ॥

अथ साम गायति ब्रह्मा, क्षत्रं वै साम, चत्रेणैवैनं तदभि-
षिष्वति । अथो साम्वाज्यं वै साम, साम्वाज्येनैवैनं तत्
साम्वाज्यं गमयति । अथो सर्वेषां वा एष वेदानां रसः, यत्
साम, सर्वेषामेव तद्वेदानां रसेनाभिषिष्वति । वृहत्यां गायन्ति^(६),
वृहत्यां वा असावादिल्यः श्रियां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठतस्तपति ।
ऐन्द्रगां वृहत्यां गायति^(७) । ऐन्द्रो वा एष यज्ञक्रतुर्यत् सौत्रा-
मणिः । ऐन्द्रायतन एष एतर्हि यो यजते, स्व एवैनं तदायतने
प्रीणाति । अश्च कस्मात् संश्यानानि नाम, एतैवै सामभिर्देवा

१ सोममारदिति च०, भ० च ।

२ संस्कृता इति ग० ।

३ नानुपहृयतेन इति भ० ।

४ श्रस्यार्द्धर्हिक इति च० ।

५ मभरेदिति च० ।

६ वृहत्यां गायतीति इ०, उ० च । वृहत्या गायतीति ग० ;

७ वृहत्या गायतीति ग० ।

इमिन्द्रियेण वौर्येण समश्यन्^(१), तथैवैतदाजमाना एतैरव
सामभिरिन्द्रियैव वौर्येण सञ्चयन्ति । संश्वसे विश्वसे सत्य-
श्वसे श्वस इति सामानि भवान्ति । एष्वैवैनं लोकेषु प्रतिष्ठा-
पयति । चतुर्निर्धनं भवति, चतुर्स्रो वै दिशः, हिंचु तत् प्रति-
तिष्ठन्ते । अथो चतुष्वादः पश्वः, पशूनामासैर । तदाहुः, यदे-
तत् साम गौयते, अथ कैतस्य साम्बुक्थं, का प्रतिष्ठा । त्रयो
देवा एकादशेत्याहुः, एतद्वा एतस्य साम्बुक्थमेषा प्रतिष्ठा ।
त्रयस्त्विंशं यहं गृह्णाति, साम्बः प्रतिष्ठायै प्रतिष्ठायै ॥७॥

प्रजापतिरकामयत, वाजमाप्नुयात्, स्वर्गं लोकमेति । स एतं
वाजपेयमपश्यत् । वाजपेयो वा एषः, य एष तपति, वाजमेतेन
यजमानः स्वर्गं लोकमाप्नोति । शुक्रवत्यो ज्योतिष्मत्यः प्रातःसबने
भवन्ति, तेजो ब्रह्मवर्चसं ताभिराप्नोति । वाजवत्यो माध्यमिद्दि-
सयने स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ । अव्रवत्यो गणवत्यः पशुमत्यस्त-
तीयसबने भवन्ति, भूमानं ताभिराप्नोति । सर्वः सप्तदशी-
भवन्ति^(२), प्रजापतिर्वै सप्तदशः, प्रजापतिमेवाप्नोति । हिरण्यस्तज-
कृत्विजो भवन्ति, महस एव तद्रूपं क्रियते । एष मेमुसिंहोवे
प्रकाशोसदिति, ज्योतिर्वै हिरण्यं, ज्योतिषैवैनमन्तर्धत्याज्ञि-
धावन्ति यजमानमुज्जापयन्ति, नाके रोहति, स महसे रोहति,
विश्वमहसे रोहति, सर्वमहसे रोहति, मनुष्यलोकादैवैनमन्तर्ध-
धति । देवस्य सवितुः सर्वं स्वर्गं लोकं वर्षिष्ठं नाकं रोहेयमिति
ब्रह्मा रथचक्रं सर्पति, सविट्ठप्रसूत एवैनं तत् समर्पयति । अथो

१ संश्यन् इति च ।

२ भवतीति ग ।

प्रजापतिवै ब्रह्मा, प्रजापतिमेवैनं वज्रादधिप्रसुवति, नाकस्यो-
जित्यै वाजिनां सन्तत्यै । वाजिसामाभिगायति, वाजिमान्
भवति । वाजो वै स्वर्गी लोकः, स्वर्गमेव तं लोकं रोहति ।
विष्णोः शिपिविष्टवतीषु वृहदुत्तमं भवति, स्वर्गमेव तं लोकं
रुद्धा ब्रह्मस्य विष्टपमतिक्रामत्वतिक्रामति ॥ ८ ॥

अथातो अप्सोर्यामाः, प्रजापतिवै यत् प्रजा असृजत, ता
वै तां ता असृजत । ताः स्तृष्टाः पराच्य एवासन्नोपार्बतन्त । ता
एकेन स्त्रीमेनोपाग्रह्णात् । ता अत्यरिच्यन्त, ता हाभ्यान्तः सर्वैः ।
तस्मात् सर्वस्त्रीमः, ता एकेन पृष्ठेनोपाग्रह्णात् । ता अत्यरिच्यन्त,
ता हाभ्यां ताः सर्वैः, तस्मात् सर्वस्यृष्टः । ता अतिरिक्तोक्थे वार-
वन्तीयेनावारयन्, तस्मादेषोतिरिक्तोक्थवान् भवति । तस्माहार-
वन्तीयं ता यदाभ्या यच्छत्, अतो वा अप्सोर्यामाः । अथो प्रजा-
वाप्नुरित्याहुः, प्रजानां यमन इतौहैवैतदुक्थ्युँ(१), ता वर्हिः प्रजा
श्चायेरस्तर्हि हैतेन यजते, स एषोष्टापृष्ठो भवति, तद्यथान्यस्मिन्
यज्ञे विश्वजितः पृष्ठमनु सञ्चरं भवति, कथमेतदेवमवेति ।
पितैष यज्ञानां तद्यथा श्रेष्ठिनि संवशीयुरपि विहिषाणाः, एवमेवै-
तच्छ्रेष्ठिनो वशीयान्नमन्नस्यानुचर्थ्याय च्चमन्ते ॥ ८ ॥

तद्यथैवादोन् ह उक्थानामाग्नेय प्रथमं भवति, एवमेवैतदवा-
प्याग्नेयं प्रथमं भवति । ऐन्द्रे वाव तचोक्तरे ऐन्द्रे वा एते
ऐन्द्रैषावमच्छावाकस्योक्थ्यं भवति । चतुराह्वावान्यतिरिक्तोक्थ-
यानि भवन्ति, चतुष्टया वै पशवः, अथो चतुष्थादः पशवः, पशूना-
मासैर । त एते स्त्रीचियानुरूपास्तु च अर्जुर्चशस्याः । प्रतिष्ठा वा

१ इति हैवैतदुक्तमिति द०, भ० च । इतौ हैवैतदुक्तमिति द० ।

अर्जुचः, प्रतिष्ठित्या एव । अथैतेषामेवाश्चिनानं सूक्तानां
द्वे हे समाहावमेकैकमहरहः शंसति, अश्चिनौ वै देवानां भिषजौ,
तस्मादाश्चिनानि सूक्तानि शूसन्ति, तदश्चिभ्यां प्रददुरिदं भिष-
ज्यतमिति । चेत्वत्यः परिधानीया भवन्ति, यत्र हतस्तत्-
प्रजा अशनायन्तौः पिवासन्तौः संरुद्धा स्थिता आसन्, ता दीना
एताभिर्यथाक्षेत्रं पाययाच्चकार तर्पयाच्चकार, अथो इयं वै चेत्
पुष्टिवौ, अस्यामदीनायामन्तः प्रतिष्ठास्यामहा इति । त्रिष्टुभी
याज्या भवन्ति, यत्र(१) हतस्तत्-प्रजा अशनायन्तौः पिवासन्तौः
संरुद्धा स्थिता बभूतुः, ता हैवैना एताभिर्यथौकसं व्यवसाययाच्च-
कार, तस्मादेता याज्या भवन्ति तस्मादेता याज्या भवन्ति ॥ १० ॥

अथातोनैकाहिकं श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति,
प्रातःसवनेहोनमेव तत्सन्तत्वन्त्यहीनस्य सन्तत्यै । तद्यथा ह वा
एकाहस्तुत एवमहोनः स्तुतः(२), तद्यथैकाहस्य सुतस्य सवनानि
सन्तिष्ठमानानि यन्ति, एवमहीनस्य सुतस्याहानि सन्तिष्ठ-
मानानि यन्ति । तद्यश्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति,
प्रातः सवनेहरेव तदङ्गो रूपं कुर्वन्ति । अपरेणैव तदन्हापरम-
हरभ्यारभन्ते(३), तत्तथा न माध्यन्दिने सवने । श्रीवैष्णवानि
तानि तस्मिन्नेवावस्थितानि भवन्ति । एतेनैव विधिना वृत्तोय-
सवने न श्वःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

१ य उ इति ट० ।

२ एकाहस्तुतमहोनः स्तुत इति च० । एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति छ० ।

३ एकाहस्तुत एवमहीनस्तुत इति ग०, ट० च ।

४ अभ्यरभन्ते इति ट० ।

अथात आरम्भणीया एव, कर्जुनीती नो वरुण इति मैत्रा-
वरुणस्य । मित्रो नयृतु विद्वानिति, प्रणेता वा एष होत्रकाणां,
यमैत्रावरुणः, तस्मादेषा प्रणेत्रिमंती^(१) भवति, इन्द्रं वो विश्वतस्प-
रीति ब्राह्मणाच्छसिनः । हवामहे जनेभ्य इति, इन्द्रमेवैतया-
हरहनिंवृहयन्ते, न हैवैषां विहवेन्य इन्द्रं वृडक्ते । यत्रैवं विद्वान्
ब्राह्मणाच्छस्येतामहरहः शंसति । यत् सोम आसतेनर इत्यच्छा-
वाकस्य । इन्द्राग्नी अजोहवुदितीन्द्राग्नी एवैतयाहरहनिंवृह-
यन्ते, न हैवैषां विहवेन्य इन्द्राग्नी वृडक्ते । यत्रैवं विद्वानच्छा-
वाकस्येतामहरहः शंसति, ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्य नावः
सन्तारणः । स्वर्गमेवैताभिर्लोकमनुसञ्चरन्ति ॥ १२ ॥

अथातः परिधानीया एव, ते स्याम देव वरुणेति, मैत्रावरुणस्य ।
इषांश्च सधीमहीति^(२), अयं वै लोक इषमित्यसौ वै लोकः स्वरिति;
उभावेवैनौ तौ लोकाच्चारभते । अन्तरिक्षमतिरदिति ब्राह्मणा-
च्छसिनो विद्वृद्धचं^(३) । स्वर्गमेवैताभिर्लोकं विवृणीति । मदे सो-
मस्य रोचनेन्द्रो यदभिनदलमिति, सिषासवो ह वा एते यद्वीक्षि-
ताः, तस्मादेषा बलवती भवति । उज्ञा आजदङ्गिरीभ्य आविष्कुण्ठुन्
गुहासतीः । अर्वाच्च नुनुदे बलमिति, सनिमेतेभ्य एतयावरुणे ।
इन्द्रेण रोचनादिवो दृढानि दृंहितानि च । स्थिराणि न पराणुद
इति, स्वर्गमेवैतयाहरहर्लोकामवरुणे । आहं सरस्वतीवतीरित्यच्छा-
वाकास्य । इन्द्राग्न्योरवोवरुण इति, एतद वा इन्द्राग्न्योः प्रियन्वामः,

१ प्रणेत्रिमंतीति द० । प्रणेत्रिमंतीति च० ।

२ इषांश्च सधीमहीतीति च० । इषांश्च सधीमहीति द० ।

३ अदिवृद्धचसिति च० । विवृद्धसिति द० ।

यद्वागिति, प्रियेणैवैनो तद्वान्ना समर्जयति । प्रियेणैव धान्ना समर्जयते, य एवं वेद ॥ १३ ॥

उभयो^(१) होतकाणां परिधानीया भवन्ति, अहोनपरिधानीयाश्चै-
काहन्यस्य^(२), तत एकाहिकौभिरेव मैत्रावरुणः परिदधाति, ते
नास्माल्लोकान् प्रच्यवते । आहिनीकौभिरच्छावाकः स्वर्गस्य लोक-
स्यास्यै, उभयौभिर्ब्राह्मणाच्छंसौ । एवमसावुभौ व्यन्वारभमाण
एतीमञ्च लोकममञ्च । अथोऽहोनञ्चैकाहञ्च, अथोसंवल्सरञ्चाग्नि-
ष्टीमञ्च, अथो मैत्रावरुणञ्चाच्छावाकञ्च, एवमसावुभौ व्यन्वारभ-
माण एति । अय तत एकाहिकौभिरेव लृतीयसवने होतकाः
परिदधाति, तेनास्माल्लोकान् प्रच्यवते । आहिनीकौभिरच्छा-
वाकः स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । कामं तद्वोता शंसेत्, यद्वोत्तकाः
पूर्वेद्युः शंसेयुः । यद्वै होता तद्वोत्तकाः, प्राणो वै होता, अङ्गानि
होतकाः, समानो वा अयं प्राणोङ्गान्यनुसञ्चरन्ति । तस्मात् तत्
कामं होता शश्चेत्, यद्वोत्तकाः पूर्वेद्युः शंसेयुः । यद्वै होतां तद्वो-
तकाः, आत्मा वै होता, अङ्गानि होतकाः, समानो वा इमेङ्गा-
नामन्ताः, तस्मात् तत् कामं होता शंसेत् । यद्वोत्तकाः पूर्वेद्युः
संशेयुः, यद्वै होता तद्वोत्तकाः, सूक्तान्तर्हीता परिदधाति,
अथ समान्य एव होतकाणां परिधानीया भवन्ति ॥ १४ ॥

यः खःस्तोत्रियमद्यस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वन्ति, प्रातःसवने
होनमेव तत्सन्तन्वन्ति, अहोनस्य सन्तत्यै । त एते होतकाः
प्रातःसवने । षडहस्तोत्रियं शस्त्रा माध्यन्दिने होनसूक्तानि शंस-

१ उभय इति ग०, च०, भ०, ट० च ।

२ एकाहिनस्येति छ० ।

न्ति,(१) सत्यो यातु मध्वां कृजीषोति । सत्यवान् मैत्रावरुणो
अस्मा इदु प्रतवसे तुरायेति ब्राह्मणाच्छंसो । शासद्विर्द्वितु
नीष्यगादित्यच्छावाकः । तदाहुः, कस्मादच्छावाको वक्त्रिवदेतत्
सूक्तमुभयत्र शंसति, स पराक्तु चैवाह सर्वाक्तु चेति । वौर्यवान्
वा एष वहुचः, यदच्छावाकः । वहति ह वै वक्त्रेषुरः, यासु यु
ज्यते । तस्मादच्छावाको वक्त्रिवदेतत् सूक्तमुभयत्र शंसति, स
पराक्तु चैवाह सर्वाक्तु चेति । तानि पञ्चस्वहःसु शस्यन्ते । चतु-
विंशेऽभिजिति विषुवति विष्वजिति महाव्रते तान्येतान्यहीन-
सूक्तानीत्याचक्षते । न ह्येषु किञ्चन हीयते, पराञ्जि ह वा
एतान्यहान्यभ्यावत्तर्णिनि भवन्ति । तस्मादेतान्येतेष्वहःसु शस्यन्ते ।
यदेतानि शंसन्ति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेवैतानि
शंसति, इन्द्रमेवैतैर्निवृहीयन्ते, यथा कृषभं वासितायै ते वैदेवाश्च
कृषयस्थानुवन्, समानेन यज्ञश्च सृतन्वामहा इति । तदे-
तद्यज्ञस्य समानमपश्यत् । समानां प्रगाथां समानो प्रतिपदः
समानानि सूक्तानि । ओकःसारो वा इन्द्रो यत्र वा इन्द्रः पूर्वं
गच्छति । गच्छत्येव तत्रापरं यज्ञस्यैव सेन्द्रतायै ॥ १५ ॥

इत्यर्वं वेदोत्तरगोपश्चात्मणिपञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठप्रपाठकः ।

ओम् । तान्वा एतान् सम्पातान् विष्वामित्रः प्रथममश्यत्,

एवा त्वामिन्द्र वज्जिवत् यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि कथामहाम-
वृधत् कस्य होतुरिति । तान् विश्वामितेण इष्टान् वामदेवो अस्त-
जत । सहे रक्षाच्छक्रे^(१) विश्वामित्रो यान् वाहं सम्पातानदर्शं^(२),
स्तान्वामदेवो अस्तजत । कानि त्वं हि सूक्तानि सम्पातां-
स्तत्प्रतिमान् सृजेयमिति । स एतानि सूक्तानि सम्पातां
स्तत्प्रतिमाननस्तजत, सद्यो ह जातो वृषभः कनौन उदु बह्वा
ख्यैरतश्चवस्याभितष्टे^(३) वदोधया मनोषामिति विश्वामित्रः ।
इन्द्रः पूर्भिर्दातिरहासमकैर्य एक इङ्गव्यश्वर्षणोनां यस्तिग्मशृङ्गो
वृषभो न भीम इति वसिष्ठः । इमामूषुप्रभृतिं सातयेधा
इच्छन्ति त्वा सोम्यासः मखायः शासद्विद्विर्हितुर्नृष्ट्यज्ञादिति^(४)
भरहाजः । एतैवै सम्पातैरेत कृषय इमान् लोकान् सम-
पतन् । तद्यस्मपतन्, तस्मात् सम्पाताः, तत् सम्पातानां
सम्पातत्वं । ततो वा एतां स्तोन् सम्पातान् मैत्रावरुणो विप
र्यासमेकैकमहरहः शंसति, एवा त्वामिन्द्र वज्जिवत्तेति प्रथमे
हनि, यन्न इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टोति हितोये, कथामहामवृधत्
कस्य होतुरिति लृतोये । त्रीनेव सम्पातान् वाह्वग्नाच्छृङ्गसौ
विपर्यासमेकैकमहरहः शंसति, इन्द्रः पूर्भिर्दातिरहासमकैरिति
प्रथमेहनि, य एक इङ्गव्यश्वर्षणोनामिति हितोये, यस्तिग्मशृङ्गो
वृषभो न भीम इति लृतोये । त्रीनेव सम्पातानच्छावाकी

१ महेन्द्राच्छक्रे इति ग०, क० च ।

२ सम्पातानदर्शन्निति च० ।

३ अवश्याभितष्टे इति ट० च । अवश्याभितष्टे इति क० ।

४ नप्त्रज्ञादिति ग०, च०, क०, ट० च ।

विपर्यासमेककमहरहः शंसति, मामूषुप्रभृतिं सातयेधा इति प्रथमेहनि, इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इति द्वितीये, शासद्विक्षिदैहितुर्द्युज्ञादिति^(१) तृतीये । तान् वा एतानि नव चीणि चाहरहःशंस्यानि । तानि द्वादश भवन्ति । द्वादश ह वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापतिर्यज्ञः, तत् संवत्सरं प्रजापतिं यज्ञमाप्नोति । तस्मिन् संवत्सरे प्रजापतौ यज्ञे अहरहः प्रतितिष्ठन्तो यन्ति, प्रतितिष्ठन्ते । इदं सर्वमनुप्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तान्यन्तरेणावापमावपेरन्, अन्यूखा^(२)विराजश्चतुर्थेहनि, वैपदीश्च पड़क्तीः पञ्चमे, पारुक्तेषीषष्ठेय यान्यन्यानि महास्तोत्राण्यष्टचाँन्यावपेरन् ॥ १ ॥

को अद्य नयौ देवकाम इति मैत्रावरुणः । वनेन वा योऽन्यधायि चाकन्ति ब्राह्मणाच्छंसौ । आयाह्वार्डुपबन्धुरेष्ट इत्यच्छवाकः । एतानि वा आवपनानि, एतैरेवावपनैर्द्वाश्च कृषयश्च स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतैरेवावपनैः स्वर्गं लोकं यन्ति । सद्यो ह जातो द्वषभः कनौन इति मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्यातानामहरहः शंसति । तदेतत् सूक्तं, स्वर्गमेतेन सूक्तेन देवाश्च कृषयश्च स्वर्गं लोकमायन् । तथैवेतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तद्वषभवत् पशुमङ्गवति पशुनामास्यै । तत्पञ्चां वभति, अत्रं वै पड़क्तिः, अनाद्यस्यावरुध्यै^(३), अरिष्टैर्नः पथिभिः पारयन्त्वति स्वर्गताया एवैतदहरहः

१ नम्प्रज्ञादिति ग०, च०, छ०, ट० च ।

२ आवपेरन्युखा इति भ० । आवपेरन्युखा इति छ० । आवपेरन्युषा इति ट० ।

३ अवरुध्यै इति छ० ।

शंसति । उद्भ्रह्माख्यैरतश्चवस्येति ब्रह्मणाच्छुभ्सौ । ब्रह्मणु
देतत् सूक्तं, समृष्टमेतिन् सूक्तेन देवाश्च कृष्णयश्च स्वर्गं लोक-
मायन् । तथैवैतद्यजमाना एतेनैव सूक्तेन स्वर्गं लोकं यन्ति । तदु
वै षड्चं, षड् वा कृतवः, कृतूनामास्यै । तदुपरिष्ठात् सम्पाता-
नामहरहः शंसति । अभितष्टै वदौधया मनौषामित्यच्छावाको
अहरहः शंसति । अभिवदति तत्यै रूपमभिप्रियाणि मर्मश-
त्यराणौति, यान्येव पराख्यहानि, तानि प्रियाणि, तान्येव तद-
भिमनुश्नन्तो यन्थभ्यारभमाणाः । परो वा अस्माल्लोकात्^(१)
स्वर्गो लोकः, स्वर्गमेव तं लोकमभिमृशन्ति । कवीं कृच्छामि^(२)
सन्दृशे सुमेधा इति, ये ह वा अनेन पूर्वे प्रीतास्ते वै कवयः,
तान्यमेव तदभ्यभिवदति । यदु वै दशर्चं, दश वै प्राणाः, प्राणा-
नेव तदाप्नोति प्राणानां सन्तत्यै । यदु वै शदर्चं, दश वै पुरुषे
प्राणाः, दश स्वर्गो लोकाः, प्राणांश्चैव तत् स्वर्गांश्च लोकानाप्नोति ।
प्राणेषु चैवैतत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति । यदु वै
दशर्चं, दशाक्षरा विराङ्, इयं वै विराङ्, इयं वै स्वर्गस्य लोकस्य
प्रतिष्ठा, तदेतदस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति । सकृदिन्द्रं निरा-
हते, नेत्रादूपाद्र प्रच्यवते, तदपरिष्ठात् सम्पातानामहरहः
शंसति ॥ २ ॥

कस्तमिन्द्र त्वा वसुं कन्त्यो अतसीनां कदून्वस्यात्^(३)

१ अस्माल्लोका इति छ०, भ० च ।

२ रिच्छामोति छ० । रुच्छामोति भ० ।

३ कदून्वस्याक्षतमिति ग० । कदून्वस्याक्षतमिति भ०, ट० च । कदून्वस्या-
क्षतमिति छ० ।

इति कदन्तः प्रगाथा अहरहः शंसति । एको वै प्रजापतिः, प्रजापतेरास्यै । यदेव कदन्तः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यदेव कदन्तः, अथो अन्नं वै कं, अथो अन्नस्यावरुध्यै । यदेव^(१) कदन्तः, अथो सुखं वै कं, अथो सुखस्यावरुध्यै । यदेव^(२) कदन्तः, अथोहरहर्वा एते, शान्तान्यहीनसूक्तान्युपयुज्जाना यन्ति, तानि कद्भिः प्रगाथैः शमयन्ति । तान्येभ्यः शान्तानिकं भवन्ति^(३), तान्येताज् छान्तानि स्वर्गं लोकमभिवहन्ति । त्रिष्टुभः सूक्तः प्रतिपदः शंसेयुः, ता हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, धाया इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् । चत्रं वै होत्ता, विशो होत्ता-शंसिनः, चत्रस्यैव तद्विषं प्रत्यद्यामिनीङ्गुर्दुः । पावमानस्य^(४) सन्त्विष्टुभौ मा इमा^(५) सूक्तः प्रतिपद इत्येवं विद्यात्, यथा वै समुद्रं प्रतिरेयुः, एवं हैवैते प्रप्लवयन्ते^(६) ये संवत्सरं द्वादशाहं वोपासन्ते, तद्यथा सैरावती नावं पारकामाः समारोहेयुः, एवं हैवैतास्त्रिष्टुभः स्वर्गकामाः समारोहन्ति । न ह वा एतच्छन्दो गमयित्वा स्वर्गं लोकमुपावर्त्तन्ते^(७) । वीर्यवल्तं मंहिताभ्यो नद्यावह्यीत, समानं हि छन्दः, अथोऽन्ये धाया

१ यदेवेति च०, द० च ।

२ यदेवेति च०, द० च ।

३ भवतीति द० ।

४ पावनस्येति च०, भ० च ।

५ वा इमा इति छ०, द० च ।

६ प्रप्लवते च०, भ०, द० च । प्रप्लवते इति ग० ।

७ लोकमुपावर्त्तत इति ग०, छ० च ।

करवाणीति । यदेनाः शंसन्ति^(१), तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ।
हेतैनाः शंसन्ति^(२), इन्द्रमेवैतैर्निष्ठयन्ते, यथा कृषभं^(३) वामि-
तायै ॥ ३ ॥

अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानिति, मैत्रावरुणः पुरस्तात् सम्पा-
तानामहरहः शंसति । अपापाचो अभिभूते नुदस्वापोदीचो
अप शूरा धराच उरौ यथा तव शर्मन् मदेमेति, अभयस्य
रूपमभयमिव ह्यन्विच्छ्रेति, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मीति,
ब्राह्मणाच्छ्रेतामहरहः शंसति । युक्तवतीं युक्त इवाह्यहीनो-
हीनस्य रूपमुक्त नो लोकमनुनेषीति, अक्षावाको अहरहः शंसति ।
अनुनेषीत्येत इवाह्यहीनोऽहीनस्य रूपं नेषीति सत्रायणरूपं ।
ओकःसारौ हैवैषामिन्द्रो भवति, यथा गौः प्रज्ञातं गोष्ठं, यथा
कृषभं^(४) वासितायाः, एवं हैवैषामिन्द्रो यज्ञमागच्छन्ति^(५) ।
न शूनं यथाहीनस्य^(६) परिदध्यात् । क्तियो ह राष्ट्राच्चरवते,
यो हैव परी भंवति, तमभिब्लृहयति ॥ ४ ॥

अथातोहीनश्च युक्तिश्च विमुक्तिश्च व्यन्तरिक्षमतिरदित्यहीनं
युड्क्ते । एवेदिन्द्रमिति विमुच्चति । नूनं सा त इत्यहीनं युड्क्ते ।
नूष्टत इति विमुच्चति । एष ह वा अहीनं तनुमर्हति, य
एनं योक्त्राच्च विमोक्ताच्च वेद, तस्य हैषैव युक्तिरेषा विमुक्तिः ।

१, २, शंसतीति २० ।

३ यथाकृषभमिति ग० ।

४ यथकृषभमिति ग०, च०, भ० च ।

५ यज्ञमागच्छन्तीति ग० ।

६ न शूनं यथाहीनस्येति २० ।

तद्यत् प्रथमेहनि चतुर्विंश एकाहिकीभिः परिदध्यः, प्रथम एव हनि यज्ञं संख्यापयेयुर्नाहीनकर्म कुर्याः । अथ यदहीनः परिधानौयाभिः परिदध्यः, तद्यथा युक्तो विमुच्यमाना उत्कृत्येत् एवं यजमाना उत्कृत्येरन्, नाहीनकर्म कुर्याः । अथ यदुभयौभिः परिदध्यः, तद्यथा दोषाध्व उपविमोक्ष याज्याः, ताट्कृ तत् समानौभिः परिदध्यः । तदाहुः, एकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसेत्, दीर्घारण्यानि भवन्ति, यत्र बह्वौभिः स्तोमोत्तिशस्यते, अथो क्षिप्रन्देवेभ्योऽन्नाद्यं सम्ब्रयच्छामीति, अपरिमिताभिरुत्तरयोः सवनयोः । अपरिमितो वै स्वर्गी लोकः, स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । तद्यथा अभिहेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत् ताट्कृ तत् समानौभिः परिदध्यः । सन्तती हैवैषामारब्धो विस्त्रस्तो यज्ञो भवति, सन्ततमृच्चा वषट् कृत्यं सन्तत्यै सन्धीयते प्रजया पशुभिः, य एवं वेद ॥ ५ ॥

तदाहुः, कथं द्वारक्यो होतैकसूक्त एकोक्या होत्रा दिसूक्ता इति । असौ वै होता योसौ तपति, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः । स यद्विध्यातो द्वाविवा भवति, तेज एव मण्डल भा अपरं शुक्लमपरं कृशं, तस्माद्द्वारक्यः रश्मयो वाव होत्राः, ते वा एकैकं, तस्मादेकोक्याः । तद्यदेकैकस्य रश्मेऽदौ द्वौ वर्णां भवतः, तस्माद्द्विसूक्ताः । संवत्सरो वाव होता, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः । तस्य यद् हयान्यहानि भवन्ति, शीतान्यन्यान्युष्णान्यन्यानि, तस्माद्दुर्क्यः । कृतवो वाव होत्राः, ते वा एकैकं, तस्मादेकोक्याः । तद्यदेकैकस्यतर्तौ द्वौ द्वौ मासौ भवतः, तस्माद्विसूक्ताः । प्रश्नो वाव होता, स वा एक एव, तस्मादेकसूक्तः । स यत्पुरुषो

भवत्यन्यथैव प्रत्यङ्ग्भवत्यन्यथा प्राङ्^(१), तस्माद् हुग्रक्थः । अङ्गानि वाव होत्राः, तानि वा एकैकं, तस्मादेकोक्षाः । तं यदेकैकमङ्गं द्युतिर्भवति, तस्माद् द्विसूक्ताः । तदाहुः, यद् हुग्रक्थो हर्तैक-सूक्ता एकोक्था होत्रा द्विसूक्ताः, कथं तत् समं भवति, यदेव द्विदे-वत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् द्विसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहुः, यदग्निष्टोम एव सति यज्ञे हे होतुरुक्थे अतिरिच्येति, कथं ततो होत्रा न व्यवच्छिद्यत्त इति । यदेव द्विदेवत्याभिर्यजन्ति, अथो यद् द्विसूक्ता होत्रा इति ब्रूयात्, तदाहुः, यदग्निष्टोम एव सति यज्ञे सर्वा देवताः सर्वाणि छन्दांस्याप्याययन्ति, अथ कतमेन छन्दसायातयामान्युक्थानि प्रणयन्ति, कथा देवतयेति । गायत्रेण छन्दसाज्जिना देवतयेति ब्रूयात् । देवान् ह यज्ञं तन्वाना असुर-रक्षांस्यभिचेरिरे यज्ञपर्वणि, यज्ञमेषां हनिष्ठामस्तृतौयसवनं प्रति लृतौयसवने ह यज्ञस्त्वरिष्टो वलिष्ठः प्रतनमेषां यज्ञं हनिष्ठाम इति । ते वरुणं दक्षिणतोऽयोजयन्, मध्यतो वृहस्पतिमुत्तरतो विशुं । तेऽब्रुवन्, एकैकाः स्मः, नेदमुत्सहामहेति, सुनो द्वितीयो येनेदं सह व्यश्ववामहा इति । तानिन्द्रोब्रवीत्, सर्वे महितीया स्येति । ते सर्वं द्रन्दं द्वितीयाः, तस्मादैन्द्रावारुण-मैन्द्रावार्हस्यत्यमैन्द्रावैषावमनुशस्यते । द्वितौयवन्तो ह वा एतेन स्त्रा भवन्ति, द्वितीयवन्तो मन्यते, य एवं वेद ॥ ६ ॥

आम्नेयौषु मैन्द्रावरुणस्योक्थं प्रणयन्ति, वौर्यं वा अग्निः, वौर्यैश्वास्मै तत् प्रणयन्ति । ऐन्द्रावारुणमनुशस्यते, वौर्यं वा द्रन्दः, चत्रं वरुणः, पश्व उक्थानि, वौर्यैव तत् चत्रेण

चोभयतः पशून् परिगृह्णाति स्थित्या अनपक्रान्त्यै । एन्द्रौषु
ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थं प्रणयन्ति, वौर्यं वा इन्द्रः वौर्येणैवास्मै तत्
प्रणयन्ति । एन्द्रावार्हस्यत्यमनुशस्यते, वौर्यं वा इन्द्रः, ब्रह्म हृह-
स्पतिः, पशव उक्थानि, वौर्येणैव तद्रह्मणा चोभयतः पशून्
परिगृह्णाति स्थित्या अनपक्रान्त्यै । एन्द्रौषुच्छावाकास्योक्थं
प्रणयन्ति, वौर्यं वा इन्द्रः, वौर्येणैवास्मै तत् प्रणयन्ति । एन्द्रा-
वैश्णवमनुशस्यते, वौर्यं वा इन्द्रः, यज्ञो विष्णुः, पशव उक्थानि,
वौर्येणैव तद्यज्ञेन चोभयतः पशून् परिगृह्ण क्वचेन्ततः प्रतिष्ठा-
पयति । तस्मादु क्वचियो भूयिष्ठं हि पशूनामौश्चते याधिष्ठाता
प्रदाता, यस्मै प्रत्ता वेदा अवरुद्धाः, तान्येतान्यैन्द्राणि । जाग-
तानि शंसन्ति, अथो एतेरेवसेन्द्रं हृतीयसवनमेतेजर्जगतं सवनं,
धराणि ह वा अस्येतान्युक्थानि भवन्ति, यन्नाभानेदिष्टो
वालखिल्यो हृषाकपिरेव या मरुत्, तस्मात् तानि सार्वमेवो-
पेयुः, सार्वमिदं रेतः सिक्तं समृज्जं, एकधा प्रजनयामेति ।
ये ह वा एतानि नानूपेयुः, यथा रेतः सिक्तं विलुम्पीत कुमारं
वा जातमङ्ग्नशो विभजेत्ताटक् तत् । तस्मात्तानि सार्वमेवोपेयुः ।
सार्वमिदं रेतः सिक्तं समृज्जमेकधा प्रजनयामेति । शिल्पानि
शंसति, यदेवशिल्पानि, एतेषां वै शिल्पानामनुकृतिर्हिंशिल्पमधि-
गम्यते । हस्तौ कंसो वासो हिरण्यमञ्चतरौ रथशिल्पं, शिल्पं
हास्य^(१) समधिगम्यते । य एवं वेद यदेव शिल्पानि शंसति,
तत् स्वर्गस्यतोकस्य रूपं । यदेव शिल्पानि, आत्मसंस्कृतिर्वै
शिल्पान्याभानमेवास्य तत् संस्कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

नाभानेदिष्टं शंसति, रेतो वै नाभानेदिष्टः । रेत एवास्य तत् कल्पयति । तद्रेतोमिश्रं भवति, क्षमया रेतः सञ्जग्मानो निषिच्छदिति^(१), रेतसः समृध्या एव । तं नाराशं संशंसति^(२), प्रजा देनरः, वाक् शंसः, प्रजासु तद्वचं दधाति । तस्मादिमाः प्रजा अदन्त्यो जायन्ते । तं हैके पुरस्तात् प्रगाथानां शंसन्ति, पुरस्तादायतना वागिति वदन्ते, उपरिष्टादेके । उपरिष्टादायतना वागिति वदन्तो मध्य एव शंसेत्, मध्यायतना वा इयं वाग्, उपरिष्टान्नेदीयसौव तं होता रेतोभूतं शस्त्रा मैत्रावरुणाय सस्यच्छति । एतस्य लं प्राणान् कल्पयति, बालखिल्याः शंसन्ति^(३), प्राणा वै बालखिल्याः, प्राणानेवास्य तत् कल्पयति । ताविहताः^(४) शंसति, विहताः^(५) वै प्राणाः, प्राणेनापानो अपानेन व्यानः । स पञ्चः प्रथमे सूक्ते विहरति, अर्द्धचंशो हितीये, कृक्षशस्तुतोये । स यत् प्रथमे सूक्ते विहरति, वाचं चैव तन्मनश्च विहरति । यदृ हितीये चक्षुश्चैव, तच्छ्रोत्रं च विहरति । यत्तृतीये प्राणं चैव, तदात्मानं च विहरति । तदुपासो विहरेत्, कामः, अन्ये तु वै प्रगाथाः कल्पयन्तेति^(६) मर्शं समेव विहरेत् । तथा वै प्रगाथाः कल्पयन्ते^(७) । यदेवातिमर्शं, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यद्दे-

१ अतिषिच्छतीति ग० । विषिच्छदितीति ट० ।

२ नाराशं शंसति इति च०, ट० । नाराशं शंसन्ति भ० ।

३ शनतीति च०, भ०, ट० च ।

४, ५ विक्रता इति ग० । विक्रना इति च० ।

६ नेतृं प्रगाथाः कल्पयन्ते इति र० । नेतुर्वै प्रगाथाः कल्पन्ते इति भ० ।

७ कल्पन्ते इति च० ।

वातिमर्शं आत्मा वै वृहतौ, प्राणः सतोवृहतौ, स वृहतौ-
मशंसौत् । स आत्माथ सतोवृहतौ^(१), ते प्राणा अथ वृहतौ-
मथ सतोवृहतौ, तदात्मानं प्राणैः परिवृढन्वेति^(२) । यद्विवाति-
मर्शः, आत्मा वै वृहतौ, प्रजाः सतोवृहतौ, स वृहतौमशंसौत् ।
स आत्माथ सतोवृहतौ, ते प्रजा अथ वृहतौमथ सतोवृहतौ,
तदात्मानं प्रजया परिवृढन्वेति । यद्विवातिमर्श^(३), आत्मा वै
वृहतौ, पश्वः सतोवृहतौ, स वृहतौमशंसौत् । स आत्माथ
सतोवृहतौ, ते पश्वोथ वृहतौ, अथ सतोवृहतौ, तदात्मानं
पशुभिः परिवृढन्वेति । तस्य मैत्रावरुणः प्राणान् कल्पयित्वा
ब्राह्मणाच्छंसिने सम्प्रयच्छति । एतस्य त्वं प्रजनयेति. सकौर्त्ति
शंसति, देवयोनिवै सुकौर्त्तिः, तव्यज्ञियायां देवयोन्यां यजमानं
प्रजनयेति । वृषाकपिं शंसति, आत्मा वै वृषाकपिः, आत्मान-
मेवास्य तत् कल्पयति । तन्युद्धख^(४) इति, अन्नं वै न्युद्धखः^(५),
अन्नाद्यमेवास्मै तत् सम्प्रयच्छति, यथा कुमाराय जाताय स्तनं ।
स पाढ्को भवति, पाढ्को ह्ययं पुरुषः पञ्चधा विहितः, लोमानि
त्वगस्थिमज्जामस्तिष्क^(६) । स यावनिव पुरुषस्तावन्तं यजमानं
संस्कृत्याच्छावाकाय सम्प्रयच्छति । एतस्य त्वं प्रतिष्ठां कल्पय,
इत्येव या मरुतं शश्मति, प्रतिष्ठा वा एव, या मरुत, प्रतिष्ठाया

१ वृहतौति २० ।

२ परिवृण्वेतीति २० ।

३ यद्विवातिमर्शमेवेति २० ।

४ तन्युद्धखमिति २० ।

५ न्युद्धख इति २० ।

एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति । याज्ञया यजति, अन्नं वै याज्ञा,
अन्नाद्यमेवास्मै तत् प्रयच्छति ॥ ८ ॥

तानि वा एतानि सहचरणानीत्याचक्षते, युद्धाभानेदिष्टो
बालखिल्यः । द्वषाकपिरेव या मरुत्तानि सह वा शंसेत् सह वा
न शंसेत् । यदेषामन्तरीयात्^(१) तद्यजमानस्यान्तरीयात् । यदि
नाभानेदिष्टं रेतोस्यान्तरीयात्, यदि बालखिल्यः प्राणानस्यान्तरी-
यात्, यदि द्वषाकपिमात्मानमस्यान्तरीयात्, यद्देव या^(२) मरुतं,
प्रतिष्ठा वा एव या मरुत्, प्रतिष्ठाया एवैनन्तऽश्रावयेत् । दैव्याश्च
मनुष्याश्च तानि सह वा शंसेत्, सह वा न शंसेत् स ह बुडिल^(३)
आखितेरा स्युर्विश्वजितो होता स दौक्षाच्चक्रे^(४), एतेषां वा एषां
शिल्पानां विश्वजिति सांवत्सरिके हे होतुरुक्षे माध्यन्दिनमभि-
प्रच्यवेते । हन्ताहमिच्छमेव या मरुतं शस्ययानीति, तद्ब तथा
शश्ययाच्चक्रे । तद्ब तथा शस्यमाने गोश्च आजगाम । स
होवाच, होतः कथा ते^(५) शस्त्रं विचक्रं प्लवत इति, किं ह्यभूय-
दित्येव या मरुदयमुत्तरतः शस्त्रत इति । स होवाच, इन्द्रो वै
माध्यन्दिनः, कथेन्द्रं माध्यन्दिनान्यनीकसौति, नेन्द्रं माध्यन्दि-
नान्यनीषामिति^(६) । स होवाच, क्षन्दस्त्वदमु माध्यन्दिनं,

१ य एषामन्तरीयादिति २० ।

२ यद्येव या इति ४०, २० च ।

३ बूडिल इति ८० ।

४ सन्दीक्षाश्चक्रे इति ५०, ८०, ८० च ।

५ स होवाच तमः कथा ते इति ४० ।

६ माध्यन्दिनान्यनिषामौतीति ८० । माध्यन्दिनान्यनीकसौतिर्मितीति ४०
माध्यन्दिनान्यनीयामौतीति २० ।

सातिजागतं वाति, जागतं वा स उ मारुतो मेवं^(१) संस्थेति । स होवाच, अरमाच्छावाकिन्यथास्मिन्ननुशासनमीषे । स होवाच, इन्द्रमेष विष्णुन्वद्वानि^(२) शंसति, अथ त्वं होतुरुपरिष्ठाद्रौद्रिया धाया, या पुरस्तान्मारुतस्य सूक्तस्याप्यस्यधा इति^(३) । तथेति । तदप्येतर्हि तथैव शस्यते, यथा षष्ठे पृष्ठ्याहनि^(४) । कल्पत एव^(५) यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः, कथमत्राशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति । अथ बालखिल्याः शंसति, रेतो वा अयेष्य प्राणा एवं ब्राह्मणाच्छस्यशस्त एव नाभानेदिष्टो भवति । अष्ट वृषाकपिं शंसति, रेतो वा अयेष्यात्मा, कथमत्र यजमानस्य प्रजापतिः, कथं प्राणा अवरुद्धा भवन्तोति । यजमानं वा एतेन सर्वेण यज्ञक्रतुना संस्कृत्वंन्ति, स यथा गर्भी योन्यामन्तरेवसम्भवच्छेते, न हृ वै सकृदेवा^(६) अग्ने सर्वं सम्भवति, एकैकं वाङ्मं सम्भवति । मर्वाणि चेत्समानेहनि क्रियेतन्, कल्पयत एव यज्ञः, कल्पते यजमानस्य प्रजापतिः । अथ हैव एव या मरुतं होता शंसेत्, तस्यास्य प्रतिष्ठा, तस्या एवैनमन्ततः प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठापयति ॥ ८ ॥

१ मारुतो इमेवेति च० । मारुतो सेवामिति द० ।

२ विष्णुन्वद्वानि इति द० ।

३ सूक्तस्याप्यस्यधा इति भ० । सूक्तस्याप्यस्यधा इतीति द० ।

४ पृष्ठे पृष्ठ्याहनौति ग० । षष्ठे पृष्ठ्याहानि इति द० । षष्ठे पृष्ठ्याहनि इति द० ।

षष्ठे पृष्ठ्याहनौति च० ।

५ कल्पयत एवेति भ० । कल्पयत एव यज्ञः कल्पयते इति द० ।

६ सकृदेवा इति भ०, द० च० ।

देवक्षेत्रं वै षष्ठमहः । देवक्षेत्रं वा एत आगच्छन्ति, ये षष्ठम-
हरागच्छन्ति । न वै देवा अन्योन्यस्य गृहे वसन्ति, न त्तु कृतो
गृहे वसतीत्याहुः, तद्यथायथमृतिज कृतयाजान् यजम्यसम्प्रदायम्,
तद्यद्वृत्तून् कल्पयति, यथायथं जनिता । तदाहुः, न त्तु प्रैषी प्रेष्येयुन्-
त्तु प्रैषी वषट् कुर्युः, वाच्वा कृतप्रेषा(१), आप्यायते वै वाक् षष्ठे-
हनीति । यद्वृत्तप्रैषी प्रेष्येयुः, यद्वृत्तप्रैषीर्वषट् कुर्युः, वाचमेव तदामां
शान्तामृत्वतीं वहरावणीमृच्छेयुः, अच्युताद्यज्ञस्य च्यवेरन्, यज्ञान्
प्राणान् प्रजायाः पशुभ्यो जिह्वायेयुः, तस्माद्गमेभ्य एव प्रेषितव्य-
मृग्मेभ्योधिवषट् कृत्य । तत्र वाचमामां शान्तामृत्वतीं वहरा-
वणीमृच्छन्ति, नाच्युताद्यज्ञस्य च्यवेरन्, यज्ञान् प्राणान् प्रजायाः,
पशुभ्यो जिह्वायन्ति । पारुच्छेषीरुपदधति, हयोः सवनयोः पुर-
स्तात् प्रस्थितयाज्यानां । रोहितं वै नामैतच्छन्दः, यत् पारुच्छेपं ।
एतेन ह वा इन्द्रः सप्त खर्गांल्लोकानारोहत् । आरोहन्ति सप्त-
खर्गांल्लोकात्, य एवं वेद । तदाहुः, यत्पञ्चपद एव पञ्चमस्यान् ह्यो
रूपं, षट् पदात् षष्ठस्य, अथ कस्मात् सप्तपदात् षष्ठेहनि शस्यन्त
इति । षड्भिरेव पदैः षष्ठमहरहर्वाप्नुवन्ति, विच्छिद्ये वै तदहुः,
यत् सप्तमं । तदेव सप्तमेन पदेनाभ्यारह्य वसन्ति, सन्तत्यैस्त्रय
हैरव्यवच्छिन्नैर्यन्ति, य एवं विद्वांस उपयन्ति ॥१०॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त । ते देवा षष्ठेनान् हा
एभ्यो लोकेभ्योऽसुरान् पराणुदन्त । तेषां यान्यन्तर्हस्तानि(२)

१ च्छतुं प्रेष आप्यायते इति ४० । च्छतुप्रैष आप्यायते इति ५० ।

२ यान्यन्तर्हस्तानीति च० ।

वसून्यासन् तानादायन्^(१) समुद्रं प्रारूप्यन्त । तेषां वै हेवा^(२) अनुहायैतेनैव छन्दसा अन्तर्हस्तानि वसून्याददत । तदेवैतत् पदं, पुनःपदं । स वां कुश आकुञ्जनायाद्विषतो वसु^(३) दत्ते, निरेवैनमेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो उदत्ते, य एवं वेद । द्यौवै देवताः षष्ठमहर्वहति, तयस्तिंशस्तोमो रैवतं सामातिछन्द-छन्दो^(४) यथादैवतमनेन^(५) यथास्तोमं यथासाम यथाछन्दः समृद्धोति, य एवं वेद । यहै समानोदकं, तत् षष्ठस्यान्हो रूपं । यद्येव प्रथममहः, तदुत्तममहः, तदेवैतत् पदं । पुनर्यत् षष्ठं, यदश्ववद्यदथवद्यत् पुनरावृत्तं, यत् पुनर्निंवृत्तं, यदन्तरूपं, यदसौ लोकोभ्युदितः, यन्नाभानेदिष्टं, यत् प्रारुच्छेयं, यन्नाराशंसं, यद्यैपदा, यत् सप्तपदा, यत् क्षतं, यदैवतं, तत्तृतीयस्यान्हो रूपं । एतानि वै षष्ठस्यान्हो रूपाणि छन्दसामु ह षष्ठेनान्हाक्तानां रसो निनेजत्, तं प्रजापतिरुदानए नाराशङ्स्या गायत्रगा रैभ्या त्रिष्टुभा पारिक्षित्या जगत्या गायत्या अनुष्टुभा एतानि वै छन्दांसि षष्ठेहनि शस्तानि भवन्ति अयातयामानि, छन्दसामेव तत् सरसतया अयातयामतायै । सरसानि हास्य छन्दांसि षष्ठे हनि शस्तानि भवन्ति, सरसैः छन्दोभिरिष्टं भवति, सरसैः छन्दोभिर्यज्ञं तनुते, य एवं वेद ॥ ११ ॥

१ तान्यादायानिति च० ।

२ देवाः षष्ठे इति च० ।

३ वसु इति भ० ।

४ सामानि छन्दश्चन्द इति भ० । सामानि छन्दोनिछन्द इति च० ।

५ यथादैवतमेतेनेति च० ।

अथ यद् हैपदौ स्तोत्रियानिरूपौ भवतः, इमा तु कं भुवनासौ-
षधामेति । द्विपादै पुरुषः, द्विप्रतिष्ठः^(१) पुरुषः, पुरुषो वै यज्ञः,
तस्माद् हैपदौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । अथ सुकौर्त्तिं शश्त्रसति,
अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रानिति । देवयोनिवै सुकौर्त्तिः, स य
एवमेतां देवयोन्यां सुकौर्त्तिं वेदकौर्त्तिं प्रतिष्ठापयति, भूतानां
कोर्त्तिमान् स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिः,
य एवं वेद । अथ वृषाकपिं शंसति, विहि सोतोरसृक्षतेति ।
आदित्योवै वृषाकपिः, तद्यत् कम्यमानो^(२) रेतो वर्षति, तस्मा-
द्वृषाकपिः, तद्वृषाकपेवृषाकवित्वं कपिरिववै सर्वेषु लोकेषु भास्ति,
य एवं वेद । तस्य लृतीयेषु पादेष्वाद्यन्तयोन्यं खनिनर्दा^(३)
करोति, अत्रं वैन्युखः, बलं^(४) निनर्दः, अद्वाद्यमेवास्मै तद् बले
निदधाति । अथ कुन्तापं शंसति, कुयं ह वै नाम कुतसितं भवति,
तद्यत्तति, तस्मात् कुन्तापाः, तत् कुन्तापानां कुन्तापत्वं । तप्य-
न्तेस्मै^(५) क्षयानिति तप्तकुयः स्वर्गे लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तस्य चतुर्दशप्रथमा^(६) भवन्ति, इदं
जना उपशुतेति । ताः प्रयाहं शंसति, यथा वृषाकपिं वार्षरूपं
हि वृषाकपेस्तन्यायमित्येव । अथ रैभौः शंशति, वच्यस्व रेभ-

१ द्विप्रतिष्ठेति भ० ।

२ कम्याथमान इति भ० ।

३ न्युषनिनर्दामिति भ० ।

४ न्युषो बलमिति भ० ।

५ तप्यन्ते तस्मै इति भ० ।

६ चतुर्दशा प्रथमा इति भ० ।

वच्चखेति । रेभन्तो वै देवाश्च कृषयश्च स्वर्गं लोकमायन्, तथैवैतद्यजमाना रेभन्त एव स्वर्गं लोकं यन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव । अथ पारिक्षितौः शंसति, राज्ञो विश्वजनीनस्येति । संदत्सरो वै परिक्षित्, संवत्सरो हौदं सर्वं परिक्षियतीति । अथो खल्वाहुः, अग्निर्वै परिक्षित् अग्निर्हो दं सर्वं परिक्षियतीति । अथो खल्वाहुः, गाथा एवैताः कारव्या राज्ञः परिक्षित इति । स नस्तद्यथा कुर्यात्, यथाकुर्यात्^(१), गाथा एवैतास्य शस्ताभवन्ति । यद्यु वै गाथा अग्नेरेव^(२) गाथाः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, यद्यु वै मन्त्रोग्नेरेव मन्त्रः संवत्सरस्य वेति ब्रूयात्, ताः प्रग्राहमित्येव । अथ कारव्याः शंसति, इन्द्रः कारुमबूबुधदिति । यदेव देवाः कल्याणं कर्म कुर्वस्तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्, तथैवैतत् यजमानाः । यदेव देवाः कल्याणं कर्म कुर्वन्ति, तत् कारव्याभिरवाप्नुवन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव । अथ दिशां क्लृप्तौः, पूर्वं शस्त्वा यः सभेयो विदथ्य इति । जनकल्या उत्तराः शंसति, योनाक्ताचो अनभ्यक्त इति, कृतवो वै दिशः प्रजननः, तद्यदि शाङ्क्लृप्तौः पूर्वं शस्त्वा यः सभेयो विदथ्य इति जनकल्या उत्तराः शंसति, कृतूनेव तत् कल्पयति, कृतुषु प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनुप्रतिष्ठति^(३) । प्रतितिष्ठति प्रजया पश्चभिः, य एवं वेद । ता अर्धर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव । अथेन्द्रगाथाः शंसति,

१ सनेद्यलद्यथा कुर्यादिति क० ।

२ अग्निरेवेति च० ।

३ प्रतितिष्ठन्ति इति क० ।

वदिन्द्रीदो दाशराज्ञ इति । इन्द्रगाथाभिर्ह वै देवा असुराना-
ज्ञायाथैनानन्यायन्, तथैवैतत् यजमाना इन्द्रगाथाभिरेवाप्रियं
भ्रातृव्यभागायाथैनमतियन्ति, तामर्ष्णर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्वा
एव ॥ १२ ॥

अथैतश्चप्रलापं शंसति, एता अश्वा आप्नवन्त इति । एतश्चो
ह मुनिर्यज्ञस्यायुर्दर्श । स ह पुत्रानुवाच, पुत्रका यज्ञस्यायुरभि-
दृष्ट्वांस्तदभिलिपिष्ठामि मा मा लृप्तं^(१) सन्यध्वमिति । तथैति
तदभिललाप । तस्य ह इत्यग्निरैतशायनो ज्येष्ठः पुत्रोभिदुद्वय
मुखमपि जग्राह, ब्रुवं, लृप्तो नः पितेति । स होवाच, धिक् त्वा
जाल्मापरस्य पापिष्ठान्ते प्रजाङ्गरिष्ठामौति । यो मे मुखं प्राग्ग-
हौष्ठो यदि जाल्म मे मुखं प्राग्गहौष्ठः^(२), शतायुषं ग्रामकरिष्यं सह-
स्त्रायुषं पुरुषमिति । तस्मादभ्यग्नय एतशायना आजानेयाः सन्तः
पापिष्ठामन्येषां बलिहृतः^(३) पितायच्छं ताः स्वेन प्रजापतिना
स्वया देवतया । यदैतशः प्रलापः, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं ।
यदैवैतशः प्रलापः, यातयामा वा चक्षितः, एतशैतशः प्रलापो
यातयामा मे यज्ञः सदच्छिति मे यज्ञोसदिति । तं वा एतशैतश-
प्रलापं शंसति, पदावग्राहन्तासामुक्तमेन पदेन प्रणौति, यथा
निविदः । अथ प्रवल्हिकाः पूर्वशस्त्रवा विततौ किरणौ द्वाविति
प्रतिराधानुक्तराः शंसति, भुगित्यभिगत इति प्रवल्हिकाभि-

१ दृप्तमिति ८० ।

२ मुखं न प्राग्गहौष्ठो यदि जाल्म से मुखं न प्राग्गहौष्ठ इति ८० ।

३ बलिहृत इति ८० । बलिहृत इति ८० । बलिहृत इति ८० ।

हं वै देवा असुराणां रसाम्प्रवृहुः । तद्यथाभिर्हं वै देवा असुराणां
रसां प्रवृहुः, तस्मात् प्रवल्हिकाः, तत् प्रवल्हिकानां प्रवल्हि-
कात्वम् । ता वै प्रतिराधैः प्रत्यराध्मुवन् । तद्यत् प्रतिराधैः-प्रत्यरा-
ध्मुवन्; तस्मात् प्रतिराधाः, तत् प्रतिराधानां प्रतिराधत्वं । प्रवल्हि-
काभिरेव द्विषतां भावव्याणां रसां प्रवल्हिकास्ता वै प्रतिराधैः
प्रतिराध्मुवन्ति, ताः प्रग्राहमित्येव । अथाजिज्ञासेन्याः^(१) शंसति,
इहेच्छ प्रागपागुदगधरागिति । आजिज्ञासेन्याभिर्हं वै देवा
असुरानाद्याय अथैनानन्यायन्, तथैवैतद्यजमाना अजिज्ञासेन्या-
भिरेवाप्रियं भावव्यमागायाथैनमतियन्ति । ता अर्द्धर्चशः शंसति,
प्रतिष्ठित्या एव । अथातिवादं शंसति, वौ३मे देवा अक्रांसतेति ।
श्रीर्वा अतिवादस्तमेकच्च^(२) शंसति, एकस्ता वै श्रीस्तां वै
विरेभं^(३) शंसति, विरेभैः^(४) श्रियं पुरुषो बहृतीनि । तामर्द्ध-
र्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव ॥ १३ ॥

अथादित्याश्वाङ्गिरसौश्च शंसति, आदित्याह जरितरङ्गिर्मोभ्यो-
दक्षिणामनयन्निति । तद्विवनौथमित्याचक्षते^(५) । आदित्याश्च ह वा
आङ्गिरसश्च स्वर्गं लोकेऽस्यर्धन्त, वयं पूर्वे स्वरेष्यामो वयं पूर्वं इति ।
ते हाङ्गिरसः श्वःसुत्यां ददृशुः । ते हामिरमूर्चुः, परेह्यादित्येभ्यः

१ जिन्यासेन्या इति अ० ।

२ एकर्द्ध इति ग० ।

३ विरेभमिति च० ।

४ विरेभैरिति च० ।

५ देवनौत्यमित्याचक्षते इति अ० ।

श्वःसुत्यां प्रब्रूहीति । अथादित्या अद्यसुत्यान्दृष्टुः, तेहाग्निरमूर्च्छुः, अद्यसुत्यास्माकं तेषां नस्त्वं होतासौदुपेमस्त्वामिति । स एत्याग्निरुक्त्वा, अथादित्याः अद्यसुत्यासौन्नते, कं वो होतारमवोचन्, वाह्नयन्ते^(१) युभाकवयमिति । ते^(२) हाङ्गिरसञ्चक्रुधुः^(३) मात्वं गमो नु वयमिति । नेति हाग्निरुवाच, अनित्या वै माह्यन्ते किल्विषं हि तद्योनित्यस्य हवन्न इति । तस्मादित्यान्दूरमत्तल्पमिति, यजमानस्य हवमिया देवाः ।^(४) किल्विषं हि तद्योनित्यस्य हवत्वेति । तान् हादित्यानङ्गिरसौ याजयाच्चक्रुः, तेभ्यो हीमां पृथिवीं दक्षिणां नित्युः, तं ह न प्रतिजग्टहुः । सा हीयं, निष्टुत्तोभयतःशोर्णा^(५)दक्षिणाः शुचाविद्वाः शोचमाना व्यचरन् कुपिताः, मानः प्रतिगृहीषुरिति । तस्मा एता निरदीर्घन्ते^(६), य एते प्रतरा अधिगम्यन्ते । तस्मान्विष्टदक्षिणां नोपाकुर्यात्^(७) नैनां प्रमुजेन्द्रेदक्षिणां प्रमृणजानीति । तस्माद्य एवास्य समानजन्मा भ्रातृव्यः स्याद्वृणुह्युः, तस्मा एनां दद्यात् । तद्रः पराचौ^(८) दक्षिणा विष्टुणक्ति, द्विषति भ्रातृव्येन्ततः शुचं प्रतिष्ठापयति । योइसौ तपति स वै शंसति, आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षि-

१ होतारमवोचम्बाह्यन्तेति छ० ।

२ ले इति च० ।

३ चक्रधुरिति भ० ।

४ सायं निष्टुत्तोभयतःशोर्णा इति च० ट०, च ।

५ एतानि निरदीर्घन्ते इति च० । एता विनिरदीर्घन्ते इति छ० ।

६ निष्टुत्तदक्षिणां न्योपाकुर्यामिति च० ।

७ पराचौ इति भ० । प्राचौ इति च० ।

णामनयन् तां ह जरितः प्रत्यायन्निति, न हौमां पृथिवीं प्रत्यायं-
स्तासु ह जरितः प्रत्यायन्निति, प्रतिहितेषु मायंस्तां ह जरि-
तर्नः प्रत्यग्टभृणन्निति, न हौमां पृथिवीं प्रत्यग्टभृणस्तासु ह
जरितर्नः प्रत्यग्टभृणन्निति, प्रगृह्णादित्यमगृभृणन् न हाने-
तरसन्न विचेतनानीति । एष ह वा अन्हां विचेता, योऽसौ
तपति । स वै शंसति, यज्ञानेतरसं न पुरोगवाम इति । एष ह
वै यज्ञस्य पुरोगवी, यद्वक्षिणा यथार्हामः स्त्रस्तमितिरेतदन्तेत्येष
एवेष्वर उच्चेता । उत श्वेत आशुप त्वा उतोपद्याभिर्यविष्टः^(१) ।
उतेमाशुमा नः^(२) पिपतीत्येष एव श्वेत एष शिषुपत्येष^(३) उतो-
पद्याभिर्यविष्टः^(४) उतेमाशुमानं पिपतीति, आदित्या रुद्रा वस-
वस्ते नुतः^(५) इदं राधः प्रतिगृभृणीह्याङ्गिरः । इदं राधो विभुः प्रभु-
रिदं राधो वृहत्पृथुः । देवा ददत्वासुरन्तदो अस्तु सुचेतनं ।
युष्माण् अस्तु दिवे दिवे प्रत्येव गृभायतेति^(६) । तद्यदादित्या-
शाङ्गिरसौश्च शंसति, स्वर्गताया एवैतदहरहः शंसति, यथा
निविदीय भूतेच्छन्दः शंसति, त्वमिन्द्र शर्म रिणेतीमि^(७) वै
लोका भूतेच्छन्दोसुरान् ह वै देवा अन्नं सेचिरे । भूतेन भूतेन
जिवांसन्तस्तिर्तीर्षमाणास्तानिमि देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योच्छादयन् ।

१,४ उतोपद्याभिर्यविष्ट इति च०।

२ माशुमानमिति च० ट०, च ।

३ शिषुपतीति च ।

४ नुत इति च० ।

५ गृभायतेति च० ।

६ शर्म चृष्टेतीति च० ।

तद्वदेतानिमे देवाः सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽच्छादयन्, तस्माङ्गूते च्छन्दस्त-
ज्ञूते च्छन्दां भूते च्छन्दत्वं । छादयन्ति ह वापरमिमे लोकाः सर्वेभ्यो
भूतेभ्यो निरग्नन् । सर्वेभ्यो भूतेभ्य च्छन्दते, य एवं वेद ॥ १४ ॥

अथाह नस्याः शंसति, यदस्या अंहु भेद्या इत्याह, न स्याद्वा-
इदं सर्वं प्रजातमाह, न स्याद्वा एतदधिप्रजायते स्यैव सर्वस्यास्यै
प्रजात्यै । ता वै षट् शंसेत्, षड् कृतवः, कृतवः पितरः, पितरः
प्रजापतिः, प्रजापतिराह, न स्यात् तादृशं शंसेदिति । शाश्वत्यस्य
वचः, दशाक्षरा विराङ्, वैराजीयज्ञः, तङ्गभाँ उपजीवन्ति ।
श्रीर्वै विराङ्, यशोन्नाद्यां, श्रियमेव तद्विराजं यशस्यन्नाद्ये प्रति-
ष्ठापयति । प्रतिष्ठन्तीरिदं सर्वमनु प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति
प्रजया पशुभिः, य एवं वेद । तिस्तः शंसेदिति वात्यः । चिन्त-
है रेतः सिक्तं सम्भवल्यार्णमल्यं जरायुस्त्विहृत् प्रत्ययं, माता
पिता यज्जायते, तत् द्वितीयं, अभूतोद्यमेवैतत्, यच्चतुर्थीं शंसेत् ।
सर्वा एव षोडश शंसेदिति हैके । कामार्ता वै रेतः^(१) सिच्छति,
रेतसः सिक्ताः प्रजाः प्रजायन्ति, प्रजानां प्रजननाय । प्रजावान्
प्रजनयिष्णुर्भवति, प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिः, य एवं
वेद ॥ १५ ॥

अथ दाधिक्रीं शंसति, दधिक्रावशो अकारिषमिति^(२) । तत-
उत्तराः पावमानीः शंसति, सुतासो मधुमत्तमा इति । अन्नं वै
दधिक्रा, पवित्रं पावमान्यः, तदु हैके पावमानीभिरेव पूर्वं शस्त्वा
तत उत्तरा दाधिक्रीं शंसति । इयं वागन्नाद्या, यः पवत इति

^१ विरेत इति भ० ।

^२ अकार्षमितीति भ० ट०, च ।

वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् उपनश्यति ह वागशनायतौ । स दाधिक्रौमेव पूर्वं शुख्वा तत उत्तराः पावमानीः शंसति । तद्यद्धिक्रीं शंसति, इयं वागा ह, नस्यां वाचमवादीत्, तद्देव-पवित्रेणैव वाचं पुनोते । स वा अनुष्टुप्^(१) भवति । वाग्वा अनुष्टुप्, तत् चेनैव छन्दसां वाचं पुनीते । तामर्ज्जर्चशः^(२) शंसति, प्रतिष्ठित्या एव । अय पावमानीः शंसति, पवित्रं वै पावमान्यः, इयं वागा ह नस्यां वाचमवादीत्, तत्यावमानीभिरेव वाचं पुनीते । ताः सर्वा अनुष्टुभो भवन्ति, वाग्वा अनुष्टुप्, तत्स्वेनैव छन्दसां वाचं पुनोते । ता अर्ज्जर्चशः शंसति, प्रतिष्ठित्या एव अव द्रम्पो अंशुमतौमतित्तदिति । एतं लृचमैन्द्रावार्हस्यत्यं सूक्तं शंसति । अथ हैतदुसृष्टं, तद्यदेतं लृचमैन्द्रावार्हस्यत्यमन्त्यं लृचमैन्द्राजागतं शंसति, सवत्त्वारणमिदं गुल्मह इति वदन्तस्तदु तथा न कुर्यात् । त्रिष्टुभायतनावा इयं वाक् एषां होतकाणां, यदैन्द्रावार्हस्यत्या लृतौयसवने । तद्यदेतं लृचमैन्द्रावार्हस्यत्यमन्त्यं लृचमैन्द्राजागतं शंसति, स्व एवैनं तदायतने प्रौणाति, स्वयोर्देवतयोः कामं मित्यमेव परिदध्यात्, कामं लृचस्योत्तमयां । तदाहुः, संशंसेत् षष्ठेहनि न संशंसेत्, कथमन्येष्वहः सु संशंसति कथमन्त्र न संशंसतीति । अथो खुख्वाङ्गः, नैव संशंसेत्, स्वर्गो वै लोकाः, षष्ठमहरसमाये वै स्वर्गो लोकः कश्चिद्द्वै स्वर्गे लोके शमयतीति । तस्मान्न संशंसति । यदेव न संशंसति, तत् स्वर्गस्य लोकस्य रूपं । यहेवैनाः संशंसति, यन्नाभानेदिष्टे बालखिल्ये

१ सा वा अनुष्टुभ इति च० ।

२ सा अर्ज्जर्चश इति भ० ।

बृषाक्पिरेव या मरुत् । एतानि वा अत्रोक्त्यानि भवन्ति ।
 तस्मात्त्र संशंसति । एन्द्रो बृषाक्पिः सर्वाश्च छन्दांस्यैतशः प्रलाप
 उपास्ते च दैन्द्रावाहं स्थ्या लृतौयस्त्वने, तद्यदेतं लृचमैन्द्रावाहं-
 स्थ्यं सूक्तं शंसति, एन्द्रावाहं स्थ्या परिधानोया विशो अदेवो-
 रभ्याचरन्तीरिति । अपरजना ह दै विशो अदेवोः, न ह्यस्या-
 परजनं भयं भवति, शान्ताः प्रजाः कृत्साः सहन्ते, यत्रैवं विदं
 शंसति यत्रैवं विदं शंसतौति ब्राह्मणम् ॥ १६ ॥

इत्यथर्ववेदोत्तरगोपथब्राह्मणस्य षष्ठः प्रपाठकः

समाप्तः ॥ ६ ॥

समाप्तशायं ग्रन्थः ॥